

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ, ԷԴՈՒԱՐԴ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ճ-ՐԴ

ԴԱՍԱՐԱՆ

*Դասագիրք հանրակրթական
հիմնական դպրոցի համար*

ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 2013

Հաստատված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից

ՀՏԳ 373.167.1:941(479.25)(075)

ԳՄԳ 63.3(2Հ)գ72

Հ 282

Խմբագիրներ՝

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
ԱՐԱՄ ՄԻՄՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ. պատրաստողության թեկնածու

Հեղինակներ՝

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
(ներածություն, բաժին I. գլուխ I)

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ
Պատրաստողության թեկնածու, դոցենտ
(բաժին I. գլուխ II, III, բաժին II. գլուխ I-IV, VI-VII)

ԷԴՈՒԱՐԴ ԳԱՆԻԵԼՅԱՆ
Պատրաստողության դոկտոր
(բաժին II. գլուխ V)

Մեթոդական մասի
հեղինակներ՝

ԱՐՄԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Պատրաստող, մասնկախարժ
(մեթոդական սարքարար, բաժին I-ի և II-ի անկողնումներ)

ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ
Պատրաստողության թեկնածու
(մեթոդական սարքարար)

Քարտեզների հեղինակ՝

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

Հ 282 Հայոց պատմություն: 6-րդ դաս.: Դասագիրք հանրակրթական հիմնական դպրոցի համար/ Ա. Մելքոնյան, Ա. Մովսիսյան, Է. Գանիելյան.— Եր.: «Զանգակ» հարս., 2013.— 176 էջ:

ISBN 978-9939-68-191-7

© «Զանգակ-97» ՍՊԸ, 2013

Միրելի՛ աշակերտներ, կարևորելով Հայաստանի Հանրապետությունում և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում (Արցախում) աճող սերունդներին հայրենիքի մասին գիտելիքներով զինելու, հայրենասիրության ոգով դաստիարակելու Հայոց պատմության բացառիկ նշանակությունը՝ հիմնական դպրոցի ծրագրում ներառվել է այդ առարկայի ուսուցումը: Առարկան դուք ուսումնասիրելու եք 6–9–րդ դասարաններում:

Երկրագնդի վրա ապրում են բազմաթիվ ժողովուրդներ: Նրանք պատմության ասպարեզ են եկել տարբեր ժամանակաշրջաններում: Նրանցից յուրաքանչյուրն իր ներդրումն է ունեցել համաշխարհային պատմության մեջ: Ոչ բոլոր ազգերն են, որ ունեն հազարամյակների պատմություն ու մշակույթ:

Հայերն աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից են: Ձևավորվելով շատ վաղ ժամանակներում՝ նրանք բազում դարերի ընթացքում ունեցել են ուժեղ պետություններ, ստեղծել են հարուստ մշակութային ժառանգություն: Դրա շնորհիվ հայ ժողովուրդն իր պատվավոր տեղն է զբաղեցնում համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ:

Հայոց պատմության սույն դասընթացը նպատակ ունի ձեզ ծանոթացնելու հայ ժողովրդի հայրենիքի՝ Հայկական Լեռնաշխարհի, նրա տարածքում գոյություն ունեցած պետական կազմավորումների պատմությանը: Արժեքավոր տեղեկություններ կիմանաք հայկական արքայական ու իշխանական տոհմերի, պետականության պահպանման համար հայության մղած հերոսական պայքարի, հայ մարդու ստեղծած մշակութային կոթողների և բազում հետաքրքրական այլ դեպքերի ու երևույթների մասին: Դուք հնարավորություն կունենաք ընթերցելու Հայաստանի պատմության վերաբերյալ հայ ու օտար հեղինակների հաղորդած հետաքրքրական տվյալներ:

Համոզված ենք, որ ծանոթանալով Հայոց պատմության հերոսական էջերին՝ ձեզնից յուրաքանչյուրը անսահման սիրով կլցվի դեպի Հայոց աշ-

խարհը, կհամակվի հպարտության գգացումով և վաղը կդառնա մեր երկրի իսկական քաղաքացին ու իր ծնողների արժանի փոխարինողը:

Հիմնական (միջին) դպրոցում ծրագիրն ընդգրկում է հայոց ամբողջական պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Այն դասավանդվելու է ըստ չորս փուլերի՝ հին, միջին, նոր և նորագույն: Յուրաքանչյուր փուլ ընդգրկված է մեկ ուսումնական տարվա ծրագրում:

6-րդ դասարանի դասագրքի նյութը վերաբերում է Հայաստանի պատմության հին շրջանին՝ Հայաստանի տարածքում նախնադարյան հասարակությունից, Հայկ նահապետի հիմնադրած Հայկյանների (Հայկագունիների) պետությունից մինչև III դարի վերջն ընկած ժամանակահատվածը: Մոտ 400 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածք ունեցող Հայկական լեռնաշխարհում է ձևավորվել հնդեվրոպական մայր ժողովուրդը, որից առաջացել են Ասիայի և Եվրոպայի շատ քաղաքակիրթ ժողովուրդներ՝ պարսիկները, հայերը, հնդիկները, հույները, իտալացիները, գերմանացիները, ֆրանսիացիները, անգլիացիները և այլ ազգեր:

Նույն Հայկական լեռնաշխարհում ի հայտ են եկել երկրագնդի հնագույն պետություններից Արատտան, Արմանին, Հայասան, Նաիրին, Արարատյան թագավորությունը (Ուրարտու): Հայկական պետությունն իր հզորության գագաթնակետին է հասել Արտաշեսյան արքայատոհմի գահակալության ժամանակ (Ք. ա. 189 թ. — Ք. հ. 1 թ.): Հին աշխարհի նշանավոր տիրակալներից մեկի՝ Տիգրան Մեծի օրոք (Ք. ա. 95-55 թթ.) Հայաստանը դարձել է աշխարհակալ տերություն, հայ մշակույթը հասել է մեծ բարձունքների:

Մույն դասագիրքը հետաքրքրական նյութ է պարունակում նաև հայ Արշակունիների արքայատոհմի գործունեության առաջին շրջանի (Ք. հ. I դարի կեսերից մինչև III դարի վերջը), հայ-հռոմեական և հայ-պարսկական հարաբերությունների, հունականության (հելլենիզմի) դարաշրջանում հայ մշակույթի զարգացման և այլ հարցերի մասին:

Դասագրքի խմբագրական կազմը մաղթում է ձեզ բարի մուտք դեպի հայոց բազմադարյան պատմության ու ազգային մշակույթի ծանոթության հետաքրքրական աշխարհը:

«Հայոց պատմության» սույն դասընթացին ծանոթանալուց հետո ավագ դպրոցում (10-12-րդ դասարաններ) դուք հնարավորություն կունենաք հայրենի պատմությունն ուսումնասիրելու ավելի խորությամբ և գտնելու բազմաթիվ բարդ ու ուշագրավ հարցերի պատասխանները:

ԲԱԺԻՆ
I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

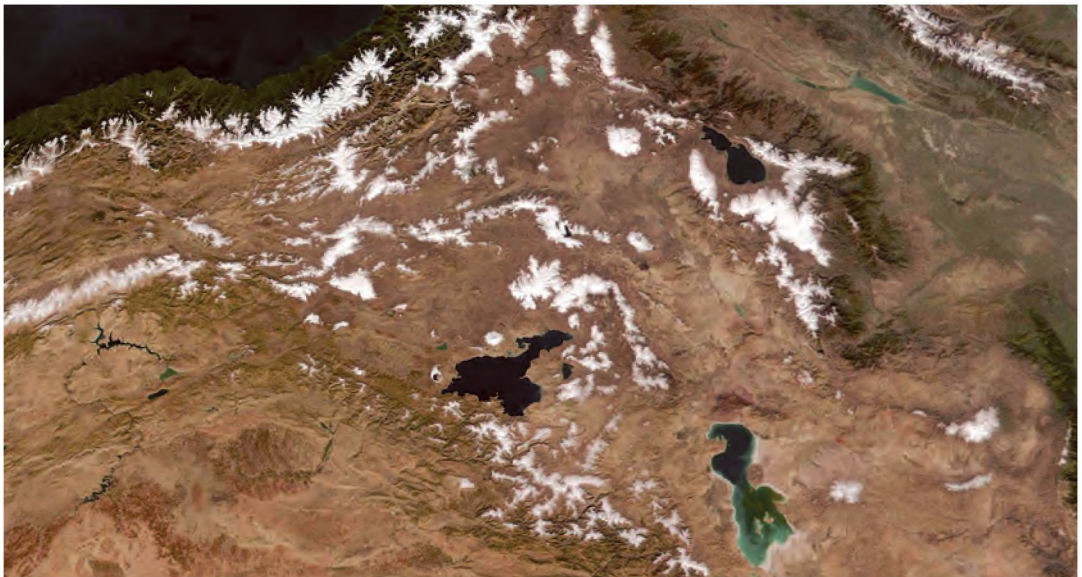
§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ՝ ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

«Հայրենիք» հասկացությունը: Աշխարհի յուրաքանչյուր ժողովուրդ ունի իր հայրենիքը: Դա այն տարածքն է, որտեղ նա դարեր շարունակ ապրում է, կերտում իր պատմությունը, ստեղծում մշակութային արժեքներ:

Ամենավաղ ժամանակներում մարդիկ ապրել են այն վայրերում, որտեղ եղել են կյանքի համար նպաստավոր պայմաններ: Հետագայում նրանք տեղաշարժվել են այլ վայրեր և հետզհետե բնակեցրել երկրագնդի գրեթե ողջ տարածքը:

Կան ազգեր, որոնք, ի սկզբանե ձևավորվելով մի որոշակի տարածքում, մշտապես

*Հայկական լեռնաշխարհը
փեղկերքից*

մնացել են նույն տեղում: Այնտեղ է անցել նրանց ամբողջ պատմական ուղին: Այդպիսի հին ու բնիկ ազգերից են հայերը: **Հայերի հայրենիքը կոչվում է Հայաստան:** Այն ընդգրկում է ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը: Ահա թե ինչու Հայկական լեռնաշխարհը համարվում է հայերի բնօրրանը՝ հայրենիքը:

Հայրենիքը սրբացվել է և ժողովրդի հիշողության մեջ ամրագրվել առասպելներով, լեգենդներով ու հետաքրքիր պատմություններով: Այդ հայրենի հողը՝ հայրենիքը, պաշտպանելը դարձել է յուրաքանչյուր հայ մարդու սրբազան պարտքը և պատվավոր իրավունքը:

Հայկական լեռնաշխարհի դիրքն ու սահմանները: Հայերի հայրենիք Հայկական լեռնաշխարհն ունի գերազանցապես լեռնային տեղանք: Հայկական լեռնաշխարհում կան բազմաթիվ բարձր լեռնաշղթաներ: Կան նաև դաշտեր, հովիտներ ու սարահարթեր:

Հայաստանի տարածքը հարևան երկրների համեմատ բարձր է: Այդ պատճառով հաճախ անվանում են նաև **Լեռնային երկիր, Լեռնային կղզի:**

Օտարները Հայաստանը կոչել են **Արմենիա, Ուրարտու**, հարևան վրացիները՝ **Սոմխեթի:**

Հայկական լեռնաշխարհի սահմանները հարավում հասնում են Հայկական Տավրոսի, հյուսիս-արևմուտքում՝ Պոնտոսի լեռներին: Հյուսիսում Կուր գետն է, արևելքում՝ Կասպից ծովը և Ուրմիա լիճը, արև-

«Հայաստան».
Հեղինակ՝
Մարտիրոս Մարյան

Հայ ժողովրդի հերոսական ոգու և արդարամարտության խորհրդանիշ Մասունցի Դավթի արձանը Երևանում
Հեղինակ՝ Երվանդ Քոչար

*Մասիս և Միս
(Մեծ և Փոքր Արարատ)
լեռները և
Արարատյան դաշտը*

Մեծ Արարատի գագաթը պատված է հավերժական ձյան շերտով: Այն իր ստորոտից ունի 4300 մետր բարձրություն և այդ չափանիշով (հարաբերական բարձրությամբ) երկրագնդի ամենաբարձր լեռն է:

մուտքում՝ Փոքրասիական սարահարթը: Լեռնաշխարհի կենտրոնական մասը կոչվել է **Միջնաշխարհ**:

Լեռները: Հայկական բարձրավանդակի ամենաբարձր լեռը **Մեծ Արարատն** է, որը հայտնի է նաև **Մասիս** անունով: Այն ծովի մակարդակից բարձր է 5165 մ: Իսկ **Փոքր Արարատը** կամ **Միսն** ունի 3925 մ բարձրություն:

Ըստ Աստվածաշնչի՝ Համաշխարհային ցրիեղեղի ժամանակ Նոյ նահապետի տապանը հանգրվանել է Արարատի գագաթին: Արարատ լեռը քրիստոնյաների, առաջին հերթին՝ հայերի համար համարվում է սրբազան լեռ:

Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական մասում՝ Արարատից անմիջապես արևմուտք, երկար ճգվում են միմյանց կպած, կարծես հայկական հինավուրց քոչարի պարը բռնած բազմաթիվ լեռնագագաթներ: Այդ պատճառով լեռների այդ շարքը՝ լեռնաշղթան, ստացել է **Հայկական պար** պատկերավոր անունը:

Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ) տարածքի ամենաբարձր լեռը **Արագածն է**: Այն ունի 4096 մ բարձրություն: Ըստ ավանդության՝ Արագածի գագաթին է Հայոց առաջին կաթողիկոս Գրիգոր Լուսավորչի կանթեղը:

Նոյյան տապանը.
միջնադարյան խճանկար
Պալերմո, Իտալիա

Հայկական լեռնաշխարհի լեռները հրաբխային հանգած գագաթներ են: Մակայն կա մի գագաթ՝ **Թոնդրուեկը**, որն այսօր էլ գործող է: Մեր հայրենի տարածաշրջանը շարունակում է մնալ ակտիվ երկրաշարժային գոտի:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Բացատրե՛ք «հայրենիք» հասկացությունը:
2. Ո՞րն է հայերի հայրենիքը:
3. Նկարագրե՛ք Հայկական լեռնաշխարհի դիրքն ու սահմանները:
4. Օտարները ինչպե՞ս են կոչել Հայաստանը:
5. Ներկայացրե՛ք Հայկական լեռնաշխարհի բնական սահմանները և ցոյց տվե՛ք քարտեզի վրա:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Փորձե՛ք նկարել Հայկական լեռնաշխարհի քարտեզը՝ նշելով բարձր լեռներն ու լեռնաշղթաները:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Հայրենիք, Հայկական լեռնաշխարհ, Հայկական բարձրավանդակ, Լեռնային երկիր, Լեռնային կղզի, Արևենիա, Ուրարտու, Սոմխեթի, Հայկական սյար, Թոնդրուեկ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵՆ ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՒՅՑԻ»

§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԼՃԵՐԸ, ԳԵՏԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿԼԻՄԱՅԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Լճերը: Հայոց հայրենիքի տարածքը հարուստ է ջրային պաշարներով: Կան երեք խոշոր լճեր՝ **Սևանը**, **Վանը** և **Ուրմիան**:

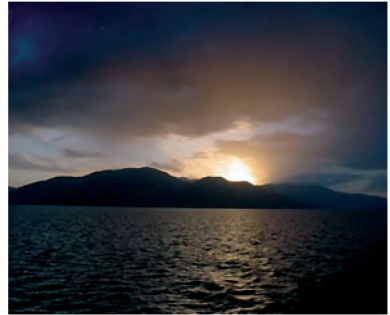
Սևանն ունի քաղցրահամ ջրեր և հայտնի է նաև **Գեղամա** կամ **Գեղարքունյաց ծով** անուններով: Ծովի մակերևույթից բարձր է եղել 1916 մ: Խորհրդային Հայաստանում ջրի անխնա օգտագործման պատճառով լճի մակարդակն իջել է 20 մետրով: Սևանա լիճը վտանգված է, ուստի այսօր ջանքեր են գործադրվում ջրի մակարդակը բարձրացնելու, ինչպես նաև հազվագյուտ ձկնատեսակները վերացումից փրկելու համար:

Վանա լիճը (հնում՝ Բզնունյաց ծով) հայտնի է հատկապես **Աղթամար** կղզու վրա կառուցված նշանավոր **Ս. Խաչ** եկեղեցով: Լճի աղի ջրերում բազմանում է միակ ձկնատեսակը՝ *տրանտիսը*:

Մեր լեռնաշխարհի ամենամեծ լիճն **Ուրմիան** է: Աղիության պատճառով չունի կենդանական և բուսական աշխարհ: Հնում այն հայտնի էր Կապուտան ծով անվամբ:

Հայտնի են նաև **Ծովակ Հյուսիս** (Չղրըր) և **Փարվանա** լճերը:

Գետերը: Հայկական լեռնաշխարհի բնության առանձնահատկությունները է նաև բազմաթիվ մեծ ու փոքր գետերի առկայությունը: Հայաստանից են սկզբնավորվում տարածաշրջանի մի քանի հայտնի գետեր՝ Եփրատը, Տիգրիսը, Արաքսը, Ճորոխը և Կուրը: Հայկական գետերը թափվում են Սև ու Կասպից ծովերը և Պարսից ծոցը:

Վանա լճի մայրամուտը

*Նեմրոս լեռան գագաթի լիճը.
Բզնունիք գավառ,
Վանա լճի մոտակայք*

*Աղթամար կղզին և
Ս. Բազ եկեղեցին
Արարու լեռան
համայնապատկերում*

Արարար (հնում՝ **Երասխ**), որն ամբողջությամբ հոսում է Հայաստանի տարածքով, համարվում է հայոց **մայր գետը**:

Աստվածաշնչի համաձայն՝ դրախոր եղել է Եփրատի ու Տիգրիսի ակունքներում: Եփրատի արևելյան ճյուղի՝ **Արածաւնիի** ջրերում 301 թ. Հայոց Տրդատ III Մեծ արքան, արքունիքը, զորքը և ժողովուրդը մկրտվել են քրիստոնյա:

Հայկական լեռնաշխարհում նշանավոր են Արարատյան, Մշո, Կարնո (Էրզրումի), Ալաշկերտի, Շիրակի և այլ դաշտեր:

Բնակլիմայական պայմանները: Հայաստանի բնակլիմայական պայմանները բազմազան են: Ցածրադիր գոտում աճող մրգերից հայտնի են հայկական խաղողն ու ծիրանը: Հին աշխարհում ծիրանը, ի պատիվ հայերի՝ արմենների, անվանվել է **արմենիակա**:

Ավելի բարձրադիր վայրերում աճում են ցորեն, գարի, ցրտադիմացկուն խաղող: Լեռնային հարուստ մարգագետինները նպաստավոր են անասնապահության զարգացման համար:

Սևանա լիճը

Հայաստանը հայտնի է եղել **որդան կարմիր** ներկով, որը ստանում էին Արարատյան դաշտում բազմացող հատուկ որդի տեսակից:

Անտառապատ են Հայոց լեռնաշխարհի հյուսիսային նահանգները: Կենդանիններից տարածված են հայկական մուֆլոնը, եղջերուն, վարազը, աղվեսը, գայլը, արջը, բորենին և այլն: Հայաստանը վաղ ժամանակներից ճանաչված էր ձիաբուծությամբ և մեղվապահությամբ:

Հայաստանի ընդերքը հարուստ է ոսկու, արծաթի, պղնձի, մոլիբդենի, աղի հանքերով, շինաքարով և այլ բնապաշարներով: Մեր երկրի ընդերքից բխում են նաև հանքային ջրեր, որոնք հնուց ի վեր հայտնի են իրենց բուժիչ հատկություններով:

Հայաստանում կան գեղատեսիլ ջրվեժներ: Գրանցից է Բերկրիի ջրվեժը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Թվարկե՛ք և նկարագրե՛ք Հայկական լեռնաշխարհի խոշոր լճերը:
2. Պարզե՛ք, թե ձեր մարզում ինչ գետեր, լճեր, լեռներ, դաշտեր կան, և ուսումնասիրե՛ք:
3. Ո՞րն է հայոց մայր գետը:
4. Ներկայացրե՛ք հայկական բնաշխարհի բուսական և կենդանական աշխարհը:
5. Ի՞նչ բնապաշարներով է հարուստ Հայկական լեռնաշխարհը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Շարունակե՛ք լրացնել նախորդ դասին գծած քարտեզը՝ ավելացնելով խոշոր լճերը և գետերը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Սևանա, Վանա, Ուրմիո լճեր, Ծովակ Հյուսիս (Չղրըր), Փարվանա, Մշո, Կարնո, Ալաշկերտի դաշտեր, արևենիակա, որդան կարմիր

§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Առյուծների պարկերով ոսկյա թաս Վանաձորից, Բ. ա. II հազարամյակ

Հայաստանի վաղ շրջանի պարմավարչական բաժանումները: Հնագույն ժամանակաշրջանում՝ Բ. ա. III–II հազարամյակներում, մեր հայրենիքի տարածքը բաժանված է եղել բազմաթիվ մանր պետական կազմավորումների: Ժամանակի ընթացքում փոխվել է Հայաստանի վարչական բաժանումը:

Բ. ա. I հազարամյակի սկզբից մեր երկիրը թևակոխել է նոր պատմական ժամանակաշրջան՝ *համահայկական թագավորությունների* դարաշրջան: Այդ ժամանակաշրջանի սկզբում՝ Վանի (Արարատյան) թագավորության օրոք և Հայկագունի Երվանդականների գահակալման առաջին շրջանում, ամբողջ Հայաստանը միավորված էր մեկ պետական կազմավորման մեջ: Այդ վիճակը փոխվեց Բ. ա. IV դարում:

Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորությունները: Բ. ա. IV դարից Հայաստանի տարածքում հայտնի դարձան երկու հիմնական պետություններ՝ *Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի* թագավորությունները:

Մեծ Հայքի (նշանակում է Մեծ Հայաստան) ընդարձակ տարածքը (ավելի քան 300 հազ. քառ. կմ) բաժանվել է 15 խոշոր նահանգների՝ աշխարհների: Դրանք էին՝ Այրարատ, Գուգարք, Տայք, Բարձր Հայք, Ծոփք, Աղձնիք, Տուրուբերան (Տարոն), Վասպուրական, Ուտիք, Արցախ, Սյունիք, Մոկք, Կորճայք, Պարսկահայք և Փայտա-

Պաշտամունքային եռափող անոթ Դվինի հեթանոսական հնավայրից

կարան: *Մեծ Հայքի ամենախոշոր և նշանավոր աշխարհը Այրարատն է: Պատահական չէ, որ Հայաստանի մայրաքաղաքների մեծ մասը (Երևան, Անի, Արտաշատ, Դվին, Արմավիր, Կարս, Վաղարշապատ և այլն) եղել է Այրարատ աշխարհում:*

*Քանդակագարդ պունև
Դվին մայրաքաղաքից*

Փոքր Հայքը (Փոքր Հայաստան) տարածվում էր Մեծ Հայքից արևմուտք: Նրանց սահմանաբաժանը Արևմտյան Եփրատն էր: Փոքր Հայքի տարածքը կազմում էր շուրջ 80 հազ. քառ. կմ:

Հերազա դարերի փոփոխությունները:
V դարում Հայաստանի անկախ պետականության անկումից մի քանի դար անց հայերը կրկին վերականգնել են անկախ հայկական պետականությունը: Ստեղծվել են մի քանի թագավորություններ: Բագրատունիների և հայկական այլ իշխանական տոհմերի գլխավորությամբ Հայաստանում անկախ պետություններ են ստեղծվել և գոյատևել IX–XII դարերում:

Հայերը XI–XIV դարերում գորեղ պետություն են ունեցել նաև Միջերկրական ծովի հյուսիս–արևելքում՝ *Կիլիկիայում*: Այն ընդգրկել է մինչև 50 հազ. քառ. կմ տարածք:

Սակայն ժամանակի ընթացքում հայերի հայրենիքում օսմանյան թուրքերի իրականացրած ցեղասպանության հետևանքով Հայաստանի մեծ մասը հայազրկվել է: Հայերը կորցրել են իրենց պապենական հողերի մեծագույն մասը:

Ներկայիս *Հայաստանի Հանրապետությունն* ունի շուրջ 30 հազ. քառ. կմ տարածք: Այն իր մեջ ամբողջությամբ չի ընդգրկում

ՀՀ զինանշանը և դրոշը

ԼՂՀ զինանշանը և դրոշմը

Մեծ Հայքի և ոչ մի աշխարհ: Մեր հանրապետության կազմում գավառներ կան Սյունիքից և Այրարատից, ավելի քիչ՝ Գուգարքից և Ուտիքից: 1990–ական թթ. սկզբին ծավալված Արցախյան ազատագրական պայքարի շնորհիվ ստեղծվեց մեր օրերի հայկական երկրորդ պետությունը՝ *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (ԼՂՀ)*: Նրա մաս են կազմում գավառներ պատմական Արցախ և Սյունիք նահանգներից: ԼՂՀ–ն զբաղեցնում է շուրջ 12,5 հազ. քառ. կմ տարածք:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ք. ա. III–II հազարամյակներում վարչական ինչ բաժանումներ կային մեր հայրենիքի տարածքում: Ինչպե՞ս փոխվեց այդ բաժանումը Ք. ա. I հազարամյակի սկզբին:
2. Ե՞րբ հայտնի դարձան Մեծ Հայքը և Փոքր Հայքը՝ որպես առանձին թագավորություններ: Ներկայացրե՞ք Մեծ Հայքի վարչական բաժանումը:
3. Որքան է Հայաստանի Հանրապետության տարածքը, Մեծ Հայքի ո՞ր մասն է այն կազմում:
4. Ո՞ր նահանգների տարածքներն է զբաղեցնում ՀՀ–ն:
5. Որքան տարածք է զբաղեցնում ԼՂՀ–ն:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

1. Պարզե՞ք, թե ձեր բնակավայրը պատմական Հայաստանի որ նահանգի որ գավառի տարածքի մեջ է մտել:
2. Քարտեզի վրա ցոյց տվե՞ք Մեծ Հայքը, Փոքր Հայքը, Մեծ Հայքի 15 նահանգները:

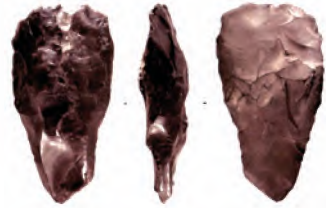
ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Համահայկական թագավորություն, Մեծ Հայք, Փոքր Հայք, 15 աշխարհներ, հայկական երկրորդ պետություն

§ 1. ՆԱԽՆԱԳԱՐԻ ՊԱՐԲԵՐԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ՎԱՂ ՓՈՒԼԵՐԸ

Նախնադարի պարբերացումը: Ինչպես գիտեք «Համաշխարհային պատմության» դասընթացից, նախնադար է կոչվում մարդկության պատմության ամենավաղ շրջանը: Այն իր հերթին բաժանվում է մի քանի մեծ ժամանակահատվածի՝ **փուլի:** Պատմության այդպիսի բաժանումը փուլերի կոչվում է *պարբերացում:*

Նախնադարի փուլերը մենք կոչում ենք այն հիմնական նյութի անունով, որով պատրաստվում էին մարդկանց աշխատանքային գործիքներն ու զենքերը: Ըստ այդմ՝ հնագույն պատմությունը ներկայացվում է երեք հիմնական փուլով՝ *քարի դար, պղնձի-քարի դար և բրոնզի դար:*

Հին քարի դարի վանակաքե (օբսիդիան) գործիք Հայրիսից

Հին քարի դարի կայան Արզնիում

Հնագույն մարդկանց առաջին գործիքները երկու ծայր ունեին. սուր ծայրը գործածում էին կտրելու, քերելու, ծակելու, փաշելու նպատակով, իսկ բույժ ծայրը՝ իբրև մուրճ: Մարդու առաջին գործիքները նաև նրա առաջին զենքերն էին բնության վայրի ուժերի դեմ պայքարում:

Քարի դարը մարդկության պատմության ամենավաղ և ամենաերկարատև շրջանն է: Այն սկզբնավորվել է շուրջ 3 միլիոն տարի առաջ և ավարտվել Ք. ա. VI հազարամյակի կեսերին: Քարի դարն իր հերթին բաժանվում է երեք ժամանակաշրջանի՝ *հին քարի դար*, *միջին քարի դար* և *նոր քարի դար*: Գիտության մեջ հունարենով դրանք կոչվում են *պալեոլիթ*, *մեզոլիթ* և *նեոլիթ*:

Քարի դարին հաջորդում է **պղնձի-քարի դարը**, որը հունարեն անվանում են **էնեոլիթ**: Դա յուրօրինակ միջանկյալ օղակ էր քարի և մետաղի դարերի միջև: Այն տևել է Ք. ա. VI հազարամյակի կեսից մինչև Ք. ա. IV հազարամյակի սկիզբը:

Պղնձի-քարի դարին հաջորդում է **բրոնզի դարը**, որի ընթացքում անկում է ապրում նախնադարյան հասարակությունը: Ձևավորվում են առաջին պետությունները:

Հայաստանում բրոնզի դարը սկսվել է Ք. ա. IV հազարամյակի կեսերին և տևել մինչև II հազարամյակի վերջը:

Հին քարի դարը (պալեոլիթ): Հին քարի դարը տևել է մարդկության սկզբնավորման ժամանակներից մինչև Ք. ա. XII հազարամյակը:

Սկզբում մարդիկ ապրում էին խմբերով, որոնք գիտության մեջ կոչվում են *նախնադարյան մարդկային հույրեր*: Նրանք հիմնականում զբաղվում էին հավաքչությամբ և որսորդությամբ, բնակվում էին քարանձավներում:

Հին քարի դարի **կարևորագույն նվաճումներից էր կրակի** ստացումը և օգտա-

Երևանյան քարայրը, որտեղ նախնադարյան մարդիկ բնակվել են մեզնից 100 000–35 000 տարի առաջ

գործունը: Մարդիկ սկսեցին կրակով տաքացնել իրենց կացարանը, կերակուր պատրաստել և պաշտպանվել գազաններից:

Պալեոլիթի վերջին շրջանում ձևավորվեց Ժամանակակից մարդը՝ *բանական մարդը*: Տեղի ունեցան կարևոր հասարակական փոփոխություններ: Ստեղծվեցին *տոհմական համայնքներ*, որոնք կազմված էին միասին ապրող ու աշխատող արյունակից ազգականներից: Ի տարբերություն նախնադարյան հոտի՝ համայնքն ուներ իր բնակության մշտական տարածքը և անդամները:

Հայաստանում հայտնաբերված պալեոլիթյան հնագույն կայանը (բնակատեղին) **Գուգարքում** է: Այն ունի ավելի քան 1,8 միլիոն տարվա հնություն: Դա նաև Եվրոպայի և Արևմտյան Ասիայի տարածքում նախամարդու հնագույն կայանն է: Հին քարի դարի կարևոր կայաններ կան **Արարին** լեռան վրա, **Արզնիում**, **Ազոխում** (ԼՂՀ Հաղբուրթի

Ժայռապատկերներ՝ որսի տեսարաններով

շրջան) և բազմաթիվ այլ վայրերում: Այդ կայաններում գտնվել են մեծ քանակությամբ հնագույն մարդու ոսկորներ, գործիքներ ու զենքեր:

Ժայռապարկեր Մյունխի լեռներում

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ է նախնադարը: Ինչ չափանիշով է փուլերի բաժանվում մարդկության վաղնջական շրջանի պատմությունը:
2. Երբ է սկսվել և ավարտվել քարի դարը:
3. Քանի՞ փուլի է բաժանվում քարի դարը: Նշե՞ք նաև դրանց հունարեն անունները:
4. Երբ է ավարտվել հին քարի դարը Հայաստանում:
5. Պատմե՞ք հին քարի դարի բնորոշ գծերի մասին: Պալեոլիթյան ինչ կայաններ գիտե՞ք Հայաստանում:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Ժամանակաշրջանը	Հունարեն անվանումը	Տևողությունը	Նվաճումները
Քարի դար. ա) հին քարի դար բ) միջին քարի դար գ) նոր քարի դար			

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Հին քարի դար (պալեոլիթ), միջին քարի դար (մեզոլիթ), նոր քարի դար (նեոլիթ), պղնձի-քարի դար (էնեոլիթ), բրոնզի դար, Գուգարք, Արարիկ լեռ, Արզնի, Ազոխ

§ 2. ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

Միջին քարի դարը (մեզոլիթ): Հին քարի դարին հաջորդած միջին քարի դարը տևել է շուրջ երկու հազար տարի՝ Ք. ա. XII–X հազարամյակները: Այդ շրջանում ևս մարդկանց կյանքի ապահովման հիմնական աղբյուրները որսորդությունն ու հավաքչությունն էին: Կատարելագործվում էին աշխատանքային գործիքները: Կարևոր էր նեյր ու աղեղի լայն կիրառությունը: Այն դարձավ մարդու գլխավոր զենքն ու ապրուստ հայթայթելու միջոցը: *Մեզոլիթում* սկսեցին ընտելացնել առաջին կենդանիներին և մշակել բույսեր:

Միջին քարի դարում տոհմական համայնքները, աճելով ու միավորվելով, կազմում էին *ցեղեր*: Ցեղի անդամները միա-

Շանիդար հնավայրը Կորդվաց աշխարհի տարածքում

Քարակոթող Պորպարլուր հնավայրից՝ կենդանիների պարկերներով: Կարծիք կա, որ դրանք ոչ թե պարզապես կենդանիների պարկերներ են, այլ կենդանական անուններով անվանակոչված համասարեղություններ (խոյ, ցուլ, առյուծ, անգղ և այլն): Եթե այդ կարծիքը հաստատվի, կնշանակի, որ ասորագիրությունը ծնունդ է առել մեզնից մոտ 12 հազար տարի առաջ:

լեզու էին, ունեին ընդհանուր հավատալիքներ ու սովորույթներ: Բնակչությունն աճում էր ավելի մեծ թափով:

Պալեոլիթի վերջին շրջանի և մեզոլիթի կարևոր հուշարձան է **Շանիդարը**, որը Կորդվաց աշխարհի տարածքում է: Այն երկրագնդի վաղ հողագործական և վաղ անասնապահական առաջին հնավայրերից է:

Նեոլիթյան «հեղափոխությունը»: Նոր քարի դարն սկսվել է Ք. ա. X հազարամյակից և տևել մինչև Ք. ա. VI հազարամյակի կեսերը:

Մարդը սկզբում ապրում էր կենդանիների նման՝ սպառելով միայն բնության պարզևած բարիքները: Նեոլիթում հողագործության և անասնապահության զարգացումով կատարվեց *մարդկային հասարակության առաջին մեծ «հեղափոխությունը»*: Մարդն այլևս միայն սպառող չէր: Նա կարողանում էր իր համար ստեղծել անհրաժեշտ բարիքներ՝ պահելով ու բազմացնելով կենդանիներ, մշակելով բույսեր ու աճեցնելով մրգատու ծառեր: Այսպես դրվեցին մարդկային քաղաքակրթության հիմքերը:

Նոր քարի դարում առաջընթաց եղավ նաև հասարակական կյանքում: Ազգակից և հարևան ցեղերի միավորումով ստեղծվեցին **ցեղային միություններ**: Դրանց հիման վրա հետագայում առաջացան պետական կազմավորումները:

Հայկական լեռնաշխարհում բացվել են նեոլիթյան բազմաթիվ հուշարձաններ: Դրանցից հատկապես կարևոր են

Աղձնիքի և Հայոց Միջագետքի տարածքում գտնվողները: Այդ տարածքը հնագետները անվանում են **«Ոսկե եռանկյունի»**: Այստեղից սկզբնավորվել է այսօրվա համաշխարհային քաղաքակրթությունը: «Ոսկե եռանկյունու» կարևոր հուշարձաններից է **Պորտաբլուրը** (Եդեսիայից հյուսիսարևելք): Այստեղ հայտնաբերվել են Երկիր մոլորակի ամենահին տաճարները:

Գեոնս հին քարի դարում սկզբնավորված կրոնական պատկերացումներն ավելի էին զարգանում: Դրանք կապվում էին բնության երևույթների, աստվածությունների, ոգիների և նախնիների պաշտամունքի հետ: Ստեղծվում էին արվեստի գործեր, որոնց լավագույն օրինակներից են Պորտաբլուրի քարակոթողների քանդակները, Հայաստանի ժայռապատկերները և այլն:

Պղնձի-քարի դար (էնեոլիթ): Ք. ա. VI հազարամյակի կեսերին մարդիկ ունեցան նոր խոշոր նվաճում՝ սովորեցին արդյունահանել և ձուլել մետաղը: Մարդկությունը մուտք գործեց **մետաղի դար**: Մետաղներից առաջինը լայն տարածում ստացավ պղինձը: Սակայն այն փափուկ մետաղ էր, և քարե գործիքները պղնձյա գործիքների կողքին շարունակում էին գործածվել:

Աշյուծի պարկերով քարակոթող Պորտաբլուրում

Պորտաբլուրի հնագույն տաճարների վերակազմությունը

Պորտաբլուր հնավայրը

Առաքաշենի հնավայրը

Նեոլիթ-էնեոլիթյան բնակավայրերի վերակազմություն

Էնեոլիթում զարգացան հողագործությունը, անասնապահությունն ու արհեստները (մետաղագործություն, կավագործություն և այլն): Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան շրջանների միջև հաստատվեցին առևտրափոխանակային հարաբերություններ: Էնեոլիթը տևել է մինչև Ք. ա. V հազարամյակի վերջը:

Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերվել են մեծ թվով էնեոլիթյան հուշարձաններ: Հատկապես նշանավոր են **Առաքաշենը** և **Թեղույրը** Արարատյան դաշտում: Իսկ **Արենիի** (Վայոց ձոր) պեղումներից վերջերս հայտնաբերվել են Ք. ա. V հազարամյակի վերջին վերաբերող՝ աշխարհում գինու հնագույն հնձանը, մարդու ոտնաման (կոշիկ) և այլ իրեր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Նշե՞ք միջին քարի դարի՝ մեգոլիթի թվագրությունը:
2. Ի՞նչ գիտեք Շանիդար հնավայրի մասին:
3. Բացատրե՞ք նեոլիթյան «հեղափոխության» էությունը:
4. Պատմե՞ք «Ոսկե եռանկյունու» մասին:
5. Ներկայացրե՞ք պղնձի-քարի դարի բնորոշ գծերը: Էնեոլիթյան ի՞նչ հուշարձաններ կարող եք թվարկել:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Նախորդ դասի օրինակով շարունակե՛ք լրացնել աղյուսակը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Շանիդար, նեոլիթյան «հեղափոխություն», ցեղ, «Ոսկե եռանկյունի», Պորփարլուր, մետաղի դար, Առաքաշեն, Թեղույր, Արենի

§ 3. ՆԱԽՆԱԳԱՐՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ: ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ

Բրոնզի դար: Պղնձի և անագի կամ պղնձի ու մկնդեղի համաձուլվածքից մարդիկ ստացան բրոնզը: Այն շատ ավելի ամուր էր պղնձից: Բրոնզե գործիքներն ու զենքերը գերադասելի էին քարից: Դրանք մեծ առաջընթաց ապահովեցին արհեստների ու գյուղատնտեսության զարգացման համար: Սկսվեց բրոնզի դարը:

Բրոնզի դարի վաղ շրջանը (Ք. ա. XXXV–XXIV դդ.) բացառիկ կարևորություն ունի Հայաստանի հնագույն պատմության ընթացքում: Այդ ժամանակաշրջանում է հիշատակվում լեռնաշխարհի առաջին պետությունը: Բացի այդ, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը Ք. ա. XXVIII–XXVI դարերում ունեցավ աննախադեպ մեծ տարածում: Հյուսիսում հասավ Հյուսիսային Կովկաս, հարավում՝ Եգիպտոս, հարավ–արևելքում՝ Իրանական սարահարթի կենտրոնական շրջաններ:

Բրոնզի դարում Հայաստանում եղան քաղաքակրթական լուրջ նվաճումներ: Դրա վկայություններից է զարգացած մետաղամշակությունը: Այն ժամանակի գիտության բացառիկ նվաճում էր *Մեծամորի ասորղադիպարանը*: Այստեղից աստղային երկինքը դիտարկվել է դեռևս Ք. ա. 2800–2600 թվականներին:

Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերվել են հարյուրավոր բրոնզեդարյան հուշարձաններ: Դրանցից շատերը համաշ-

Մեծամորի ասորղադիպարանի (Ք. ա. 2800–2600 թթ.) հարթակներից մեկը՝ Մասիսի ձյունափառ զագարթի համայնապատկերում

Բրոնզի դարի խեցեղեն՝ պարկերանշաններով

Կրծքագարդ Գեղարտորից,
Ք. ա. XXVIII–XXV դդ.

լսարհային նշանակություն ունեն: Կարևորագույն հուշարձաններից է **Շենգավիթը** (Երևանյան լճի հարևանությամբ): Եզակի հուշարձաններից է **Լճաշենը** Սևանա լճի ավազանում: Այստեղից հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ բարձրարժեք և եզակի գտածոներ:

Բրոնզի դարի ընթացքում մարդիկ կարողացան հանքաքարից ստանալ նաև **երկաթ**: Դա հնարավոր էր շատ բարձր ջերմաստիճանի պայմաններում: Երկաթի լայն կիրառությունը, սակայն, սկսվեց Ք. ա. II հազարամյակի վերջերից:

Նախնադարյան հասարակության անկումը: Նախնադարում բոլոր մարդիկ հավասար էին, նրանք չունեին մասնավոր սեփականություն: Սակայն ժամանակի ընթացքում, երբ կատարելագործվեցին աշխատանքային գործիքներն ու զենքերը, մարդիկ սկսեցին ստանալ եկամուտներ և կուտակել հարստություն: Տնտեսության զարգացմանը նպաստում էր նաև առևտուրը: Տոհմացեղային համայնքներում ընդգրկված ընտանիքներն աստիճանաբար սկսեցին սեփականացնել իրենց զբաղեցրած տարածքները: Այդպես առաջացավ **մասնավոր սեփականությունը**:

Առավել մեծաթիվ, ձեռներեց և ուժեղ անդամներ ունեցող ընտանիքները սկսեցին հարստանալ: Շրջապատի նկատմամբ ունեցած առավելության շնորհիվ նրանք դառնում էին տոհմերի ու ցեղերի առաջնորդներ: Դա ավելի էր մեծացնում նրանց

Բրոնզի դարի դամբարան
Աղավնասարուն հնավայրում

հարստանալու հնարավորությունն ու իշխանությունը:

Նախնադարյան հասարակության ամենաբնորոշ կողմը՝ բոլոր մարդկանց հավասարությունը, վերացավ: Առաջացավ **հասարակության շերտավորում**: Բարձր դասը կազմում էին տոհմացեղային ավագանին և քրմությունը: Առանձին դաս էին կազմում զինվորականները: Իսկ ստորին խավը կազմված էր հասարակ ժողովրդից:

Պետության առաջացումը: Բրոնզի դարի հենց սկզբներին մարդկությունը հասավ զարգացման պետականության աստիճանին: Նախկին ցեղային միությունները միավորվում էին՝ կազմելով դաշինքներ, կամ առավել ուժեղները նվաճում էին թույլերին՝ տեր դառնալով նրանց տարածքին և ունեցվածքին:

Նորաստեղծ կազմավորումների վերնախավն սկսեց մեծ ուշադրություն դարձնել զինված ուժերին: Ամենից առաջ անհրաժեշտ էր կազմակերպել պաշտպանությունն արտաքին թշնամիներից: Մեծ կարևորություն ուներ հասարակական աշխատանքների կազմակերպումը (վարուցանք, ջրանցքների անցկացում և այլն): Մարդկանց համակեցությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ էր պահպանել ներքին կարգ ու կանոնը, հսկել պարտականությունների կատարումը և այլն: Այդ ամենը հանգեցրեց կառավարման հատուկ համակարգի՝ **պետության** ստեղծմանը:

Երկրագնդի վրա առաջին պետական կազմավորումները ստեղծվեցին Ք. ա. IV

*Սեպտադի ձուլման կաղապար
Գեդարուրի բրոնզեդարյան
հնավայրից*

*Ք. ա. II հազարամյակի
բուրվառ Սեծամորից, որն
այսօր մեր եկեղեցիներում
կիրառվող բուրվառների
նախատիպն է*

հազարամյակի վերջին և III հազարամյակի սկզբին: Այդ ժամանակաշրջանում էլ հիշատակվում է առաջին պետությունը Հայկական լեռնաշխարհում՝ **Արարիքան:**

*Թռչնի բրոնզե արձանիկ
Լճաշենից, Ք.ա. XIV–XIII դդ.*

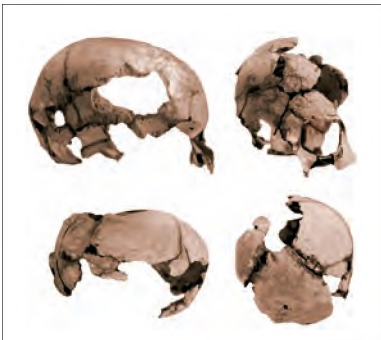
Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպե՞ս ստացվեց բրոնզը: Ինչ առավելություն ունե՞ր այն:
2. Որքա՞ն է տևել բրոնզի դարը Հայաստանում:
3. Ներկայացրե՞ք Հայաստանի բրոնզեդարյան դարաշրջանի նվաճումները:
4. Ինչպե՞ս քայքայվեց նախնադարյան հասարակությունը: Ինչո՞վ փոխարինվեց այն:
5. Ե՞րբ են ստեղծվել առաջին պետական կազմավորումները:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մեծամորի ասորդադիրարան, Շենգավիթ, Լճաշեն, մասնավոր սեփականություն, հասարակության շերտավորում, պետություն, Արարիքա

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

Հայաստանում հայտնաբերվել են բրոնզի դարով թվագրվող մի քանի վիրահատված գանգեր: Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ վիրահատություններից հետո վիրահատվածները ապրել են երկար տարիներ: Եվ, որ ավելի զարմանալի է, այն ժամանակ մեր նախնիները կարողացել են պատվաստել կենդանու ոսկորը մարդուն, մի քան, որը դժվարանում է անել անգամ այսօրվա բժշկությունը:

§ 1. ՀԱՅԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Հայասրանը՝ հնդեվրոպական նախահայրենիք: Մարդիկ բոլոր ժամանակներում հետաքրքրվել են իրենց ընտանիքի, տոհմի, ազգի ծագումով: XVIII–XIX դարերում ժողովուրդների և նրանց լեզուների ծագման հարցը դարձել էր գիտական լուրջ ուսումնասիրության առարկա: Պարզվեց, որ կան այնպիսի լեզուների խմբեր, որոնք հազարամյակներ առաջ եղել են մեկ մայր լեզվի ճյուղեր: Գիտնականները ցեղակից լեզուների այդպիսի խումբն անվանում են *լեզվաընտանիք*, իսկ դրա մայր լեզուն՝ *նախալեզու*: Մայր լեզվով խոսողները կոչվեցին *մայր ժողովուրդ*, իսկ նրա զբաղեցրած սկզբնական տարածքը՝ *նախահայրենիք*:

Տարբեր ժամանակներում աշխարհում լույս են տեսել բազմաթիվ քարտեզներ, որոնցում ներկայացվել է մարդկության ամենավաղ շրջանի իրադրությունը: Դրանցից շարերում Հայասրանը նշվում էր ոչ թե որպես սովորական մի երկիր, այլ «Դրախոր երկրի վրա»:

Ֆրանսիացի քարտեզագիր Ֆիլիպ Բուաշեի քարտեզը, որտեղ Եդես-դրախորը նշված է Հայասրանում՝ Փարիզ, 1783 թ.

Անգլիացի քարտեզագիր
Էմանուել Բոուենի «Երկրային
դրահարի քարտեզը», որտեղ
Եդեմ-դրահարը նշվում է
Հայաստանում
Լոնդոն, 1780 թ.

Ֆրանսիացի քարտեզագիր
Ռոբերտ Կոյոնդի
«Մարդկության առաջին
դարաշրջանների քարտեզը»,
որտեղ Եդեմ-դրահարը
նշվում է Հայաստանում
Փարիզ, 1762 թ.

Հայերը պատկանում են աշխարհի ամենաբազմանդամ լեզվաընտանիքին: Այն կոչվում է **հնդեվրոպական**, քանի որ այդ լեզվաընտանիքի լեզուները գործածվել են Հնդկաստանի արևելքից մինչև Եվրոպայի արևմուտք ձգվող տարածքում: Գիտնականներին հաջողվել է նաև պարզել, թե որտեղ է եղել հնդեվրոպական նախահայրենիքը: Այն զբաղեցրել է Հայկական լեռնաշխարհը, Փոքր Ասիայի արևելքը, Միջագետքի հյուսիսը և Իրանի հյուսիս-արևմուտքը: Այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհը կազմել է հնդեվրոպական նախահայրենիքի **կենտրոնական շրջանը**:

Հնդեվրոպական մայր լեզվից են առաջացել, այսինքն՝ հայերենին ցեղակից լեզուներից են անգլերենը, ֆրանսերենը, գերմաներենը, իսպաներենը, իտալերենը, ռուսերենը, հնդկերենը, պարսկերենը և բազմաթիվ այլ լեզուներ: Այդ լեզուներով խոսողների ընդհանուր թիվն աշխարհում այսօր անցնում է երեք միլիարդից:

Հայաստանը Հին Արևելքի վեպերում և առասպելներում: Հետաքրքրական է, որ Հայաստանը, լինելով հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիքը, **սրբազան երկիր** է համարվել նաև այլ ծագումով ժողովուրդների համար:

Աստվածաշնչի համաձայն՝ Աստված առաջին մարդկանց արարել է Եդեմ-դրահարում: Այն գտնվում էր Եփրատ և Տիգրիս գետերի սկունքներում, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհում: Նույն Աստվածաշունչ մարտանուն պարմվում է, որ Եդեմ-դրահարում էին

պահվում ինաստիճան և անմահության խորհրդանշանները: Իսկ Համաշխարհային ջրհեղեղից հետո Նոյի տապանը հանգրվանել է Արարատ լեռների վրա՝ կրկին Հայաստանում:

Աստվածաշունչ մատյանից բացի՝ նման տեղեկություններ են պահպանվել նաև Հին աշխարհի բազմաթիվ արձանագրություններում: Միջագետքից և Սիրիայից հայտնաբերված սեպագիր արձանագրություններում նշվում է, որ Հայաստանը համարվել է «Աստվածային սուրբ օրենքների երկիր», «Անմահության երկիր», մի երկիր, որտեղից տարածվել են ինաստիճանն ու արվեստը: Հնագույն գրույցների համա-

*«Հայկի և Բելի
ճակատամարտը»
Հեղինակ՝ իտալացի նկարիչ
Ջովիանո Զասսո, 1885 թ.*

«Հայկ նահապետ»
Հեղինակ՝ Մկրտում
Հովնաթանյան

ձայն՝ Արեգակի ոսկյա կացարանը Վանա լճի հատակին էր:

Հայերի ծագման մասին պայմանող ավանդազրույցները: Հայերի ծագման մասին ավանդազրույցներ են եղել դեռևս հին ժամանակներում: Դրանցից հնագույնը հայկական ավանդազրույցն է, որի համաձայն՝ հայերը դուրսագալուն Հայկի ժամանգներն են:

Հայերի ծագման մասին ավանդազրույցներ են պահպանել նաև հույները, հրեաները, վրացիները, արաբները և այլ ժողովուրդներ: Այդ բոլոր զրույցներում հայերը ներկայանում են որպես մեծ և քաջ ժողովուրդ, որի հետ ազգակից լինելը պատվաբեր է:

Հարցեր և առաջադրանքներ

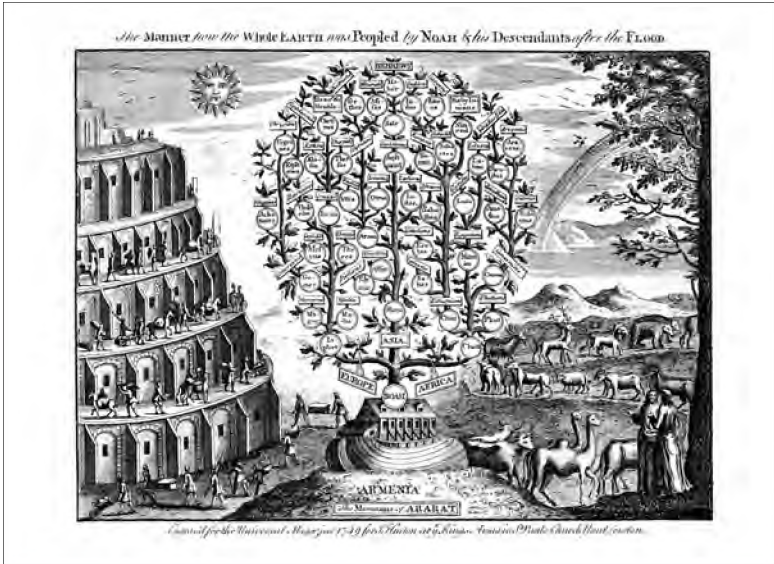
1. Բացատրե՛ք «նախալեզու» և «նախահայրենիք» հասկացությունները:
2. Որտե՞ղ է եղել հնդեվրոպական նախահայրենիքը:
3. Ի՞նչ գիտեք հնդեվրոպական ծագումով ժողովուրդների մասին:
4. Ի՞նչ կերպարով է ներկայանում Հայաստանը Հին աշխարհի վեպերում և առասպելներում:
5. Ներկայացրե՛ք հայերի ծագման մասին պատմող հայկական ավանդազրույցը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լեզվաընտանիք, նախալեզու, մայր ժողովուրդ, նախահայրենիք, հնդեվրոպական լեզվաընտանիք, «Աստվածային սուրբ օրենքների երկիր», «Անմահության երկիր»

ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉԸ՝ ԵԴԵՄ-ԳՐԱԽՏԻ ՄԱՍԻՆ

Տեր Աստված մարդուն ստեղծեց երկրի հողից, նրա դեմքին կենդանության շունչ փչեց, և մարդը եղավ կենդանի էակ: Աստված դրախտ տնկեց Եդեմում՝ արևելյան կողմում, և այնտեղ դրեց իր ստեղծած մարդուն: Գետ էր բխում Եդեմից, որպեսզի ոռոգեր դրախտը, և այնտեղից բաժանվում էր չորս ճյուղերի: Մեկի անունը Փիսոն է... Երկրորդ գետի անունը Գեհոն է... Երրորդ գետը Տիգրիսն է... Չորրորդ գետը Եփրատն է:

Լոնդոնում լույս տեսած Աստվածաշունչ մատյանի նկարագրողում, որտեղ պատկերված է մարդկության ծառը: Այն սկիզբ է առնում Հայաստան աշխարհի Արարատ լեռների վրա գտնվող Նոյյան տապանից:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄԱՀԱՅՐ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ՝ ՀԱՅԿԻ ՄԱՍԻՆ

Այս Հայկը... վայելչակազմ էր, թիկնավետ, գեղագանգուր մազերով, վառվռուն աչքերով, հաստ բազուկներով: Սա քաջ և երևելի եղավ հսկաների մեջ, դիմադրող այն բոլորին, որոնք ձեռք էին բարձրացնում բոլոր հսկաների ու դյուցազունների վրա տիրապետելու: Սա խրոխտանալով ձեռք բարձրացրեց Բելի բռնատիրության դեմ, երբ մարդկային ցեղը սփռվում, տարածվում էր ամբողջ երկրով մեկ...

§ 2. ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

Արարտարա երկրի մասին պատմող շումերական բնագիր

Հայկական առաջին պեղարկային կազմավորումը. Արարտարա: Հայկական լեռնաշխարհի մինչ օրս հայտնի առաջին պետությունն *Արարտարան* է: Այն գոյություն է ունեցել Ք. ա. XXVIII–XXVII դարերում: Այդ մասին իմանում ենք Միջագետքի հարավում բնակված *շումերների* արձանագրություններից:

Արատտայի արքան միաժամանակ երկրի հոգևոր առաջնորդն էր՝ քրմապետը: Քրմապետ–արքան երկրի կարևորագույն հարցերը քննարկում էր Ավագների ժողովում, որը նման էր այսօրվա խորհրդարանին: Շումերական բնագրերից իմանում ենք Արատտայի հզոր բանակի, պարսպապատ մայրաքաղաքի, նաև սեփական գրի մասին: Արատտայի հովանավոր աստվածն էր *Հայկը*: Նա իմաստության և ջրերի աստված Հայայի որդին էր:

Պարկերաքանդակ որսի փեսարանով և մեհենագիր արձանագրությամբ Մալաթիա, Ք. ա. XII–XI դդ.

«Արմենիա» անվան հնագույն հիշատակությունները: Օտար լեզուներում Հայաստանն անենից ավելի ճանաչված է «Արմենիա» անվամբ կամ դրա տարբերակներով: Այդ անվան հնագույն վկայությունները վերաբերում են Ք. ա. XXIV–XXIII դարերին: Միջագետքի սեպագիր արձանագրություններում այն հիշատակվում է **Արմանի**, իսկ Սիրիայից գտնված բնագրերում՝ **Արմի** ձևով: Հնագույն արձանագրություններում նաև նշվում է, որ Արմի երկրում ապրում էին «Հայայի որդիները», այսինքն՝ հայորդիները:

Հայասա թագավորությունը: Ք. ա. XV–XIII դարերում Հայաստանից արևմուտք բնակվում էին խեթերը: Նրանք հայերին ազգակից հնդեվրոպական ժողովուրդ էին: Մեր երկիրը կոչում էին «Հայասա», որը խեթերեն նշանակում է «հայերի երկիր»:

Հայասան ուներ իր արքունիքը, բանակը, քաղաքային կենտրոնները, **դիցարանը:** Կար արքունի դիվան՝ իր դպիրներով, որոնք վարել են պետական գրագրությունը: Հայասան ռազմադաշտ էր դուրս բերում 700 մարտակառքից և 10–հազարանոց հետևակից բաղկացած բանակ: Այդ ժամանակաշրջանի համար դա բավականին մեծ ուժ էր:

Նաիրի երկիրը: Ք. ա. XIII–X դարերում Ասորեստանի արքաները Հայաստանի հարավում և Վանա լճի ավազանում բազմիցս հիշատակում են **Նաիրի** երկիրը: Նաիրիի բազմաթիվ արքա–ստաջնորդներ դաշինք էին կնքել ընդհանուր թշնամու՝ Ասորեստանի դեմ պայքարելու համար:

Բրոնզե մարտականք Լճաշենից, Ք. ա. XIV–XIII դդ.

Ք. ա. II հազարամյակի հայաստանյան զինամթերքներ

Ք. ա. II հազարամյակի
հայաստանյան
զինամթերքներ

Արձաթե գավաթ
Քարաշամբից՝ ռազմական
հաղթանակի տեսարաններով,
Ք. ա. XXII–XXI դդ.

Ասորեստանյան արձանագրություններում Նաիրին հիշատակվում է իբրև «*ընդարձակ, հպարակություն չճանաչող երկիր*», որն ուներ «*250 քաղաք՝ զորավոր պարիսպներով*»: Ք. ա. IX դարում Նաիրին արդեն հանդես է գալիս որպես մեկ միասնական պետություն:

Հայկազունիների Արարայրյան թագավորությունը: Ք. ա. IX դարի առաջին կեսին Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում և հյուսիսում հիշատակվում է մեկ այլ մեծ պետություն՝ *Ուրարտուն*: Դա Հայկի սերունդների՝ Հայկազունիների ստեղծած *Արարայրյան թագավորությունն* էր: Թագավորության կենտրոնը Արարատյան դաշտում էր: «Ուրարտու» անունը «Արարատ» անվան ասորեստանյան տարբերակն է: Այս թագավորության շնորհիվ «Ուրարտու» անունը շուտով հայտնի դարձավ նաև այլ ազգերի մեջ: Եվ ամբողջ Հայաստանը նրանք սկսեցին կոչել այդ անունով: Ասուրերեն և բաբելերեն արձանագրություններում Հայաստանն «Ուրարտու» է կոչվում մինչև Ք. ա. IV դարի կեսը:

Ասորեստանյան աղբյուրներում առաջին անգամ (Ք. ա. 859 թ.) որպես Ուրարտուի արքա հիշատակվում է *Արամը (Արամու)*: Ըստ պատմահայր Մովսես Խորենացու՝ նա ամենաքաջ ու հզոր Հայկազունիներից էր: Հերոսաբար մարտնչել է ասորեստանյան զորքերի դեմ և դուրս քշել Հայաստանից:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է գոյություն ունեցել Արատտան:
2. Պետական ինչ կառուցվածք ուներ Արատտա երկիրը: Ո՞վ է նրա հովանավոր աստվածը:
3. Երբ են առաջին անգամ հիշատակվում «Արմենիա» անվան նախաձևերը:
4. Խեթերեն ինչ է նշանակում «Հայասա»: Ներկայացրե՞ք Հայասա թագավորությունը:
5. Ո՞ր արձանագրություններից ենք իմանում Նաիրի երկրի մասին: Ինչպե՞ս է բնութագրվել այդ երկիրը:
6. Ո՞վ էր Արամը (Արամու): Պատմե՞ք Հայկազունիների Արարատյան թագավորության մասին: Ինչ է նշանակում «Ուրարտու»:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

	Պետական կազմավորում	Դարաշրջանը	Տարածքը	Հիշատակություններ դրա մասին
1.				
2.				
3.				

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Շումերներ, Արմանի, Արմի, Հայասա, Նաիրի երկիր, Հայկազունիների Արարատյան թագավորություն (Ուրարտու), Արամ (Արամու)

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԱՐՔԱ ԹԻԳԼԱԹՊԱԼԱՍԱՐ Ի-Ը (Բ. Ա. 1114-1076 ԹԹ.)՝ ՆԱԻՐՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

... Աշուր աստծո՝ իմ տիրոջ հրամանով արշավեցի ես Նաիրի երկրների դեմ, որոնց հեռավոր արքաները Վերին ծովի* ավերին չէին տեսել հպատակություն: Ես առաջ շարժվեցի խորդուրդոդ ճանապարհներով և վտանգավոր անցումներով, որոնց էության (մասին) ոչ մի արքա նախկինում չգիտեր. (դրանք) փակված արահետներ (էին և) անհայտ հեռավոր շրջաններ... Նաիրի երկրների 23 արքաներ իրենց երկրներում իրենց մարտակառքերն ու բանակը միավորեցին (և) շարժվեցին ընդառաջ՝ պատերազմ մղելու, պայքարելու և մարտնչելու:

* Նկատի ունի Վանա լիճը:

1. Աշխարհի բոլոր ժողովուրդներն ունեն իրենց հայրենիքը: Այն սրբացվում է ժողովրդի կողմից, նրա մասին հյուսվում են առասպելներ ու լեգենդներ: Հայ ժողովուրդն այն ազգերի թվին է պատկանում, ովքեր ի սկզբանե ձևավորվել են մի որոշակի տարածքի վրա, դարեր շարունակ ապրել ու ստեղծագործել են այդտեղ:

- *Ո՞րն է հայերի հայրենիքը: Ինչպե՞ս են մեր հայրենիքն ու մեզ անվանել մեր հարևանները: Քարտեզի վրա ցոյց տվե՛ք Հայկական լեռնաշխարհի դիրքը, բնական սահմանները, լեռներն ու լեռնաշղթաները:*

2. Հայաստանի բնակլիմայական պայմանները բազմազան են: Դա նպաստել է տնտեսության մի շարք ճյուղերի զարգացմանը, Հայաստանին բնորոշ բույսերի մշակմանը: Տնտեսության զարգացման համար բարենպաստ պայմաններ են ապահովել նաև լեռնաշխարհից սկիզբ առնող բազմաթիվ մանր ու խոշոր գետերը, ինչպես նաև լճերը: Դրանք օգտագործվել են նձողաբերում, նձողաբերման և նավագնացություն կազմակերպելու նպատակով:

- *Թվարկե՛ք և քարտեզի վրա ցոյց տվե՛ք Հայկական լեռնաշխարհից սկիզբ առնող գետերը, խոշոր լճերը: Ներկայացրե՛ք դրանց հին անվանումները: Տնտեսության ո՞ր ճյուղերն էին զարգացած Հին Հայաստանում: Թվարկե՛ք Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ մի քանի բույսեր և կենդանիներ:*
- *Քարտեզի վրա ցոյց տվե՛ք Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի տարածքները: Քանի՞ նահանգների է բաժանված եղել Մեծ Հայքի տարածքը: Թվարկե՛ք դրանք և ցոյց տվե՛ք քարտեզի վրա: Մեծ Հայքի ո՞ր մասն է կազմում Հայաստանի Հանրապետությունը: Որքան է ԼՂՀ տարածքը:*

3. Մարդկությունը զարգացել է հարյուրհազարավոր տարիների ընթացքում: Պատմության ամենավաղ շրջանը կոչվում է նախնադար: Այս շրջանը գիտնականները փոլերի են բաժանել ըստ այն հիմնական նյութի, որով այդ ժամանակ պատրաստում էին աշխատանքային գործիքները: Գարերի ընթացքում փոխվել են մարդկանց արտաքին տեսքը, զբաղմունքը, բնակավայրը: Ի հայտ են եկել կրոնական հավատալիքներ, ձևավորվել են առաջին պետությունները:

- *Գծապատկերի տեսքով ներկայացրե՛ք պատմության ժամանակաշրջանները, հնագույն մարդկանց հիմնական զբաղմունքները, կայանման վայրերը, այդ շրջանում կատարված գյուղերը:*
- *Ներկայացրե՛ք՝ ինչպես առաջացավ մասնավոր սեփականությունը և կատարվեց հասարակության շերտավորումը: Ե՞րբ են սրեղծվել առաջին պետությունները: Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում նշե՛ք առաջին պետական կազմավորումը:*

4. Աշխարհի ամենաբազմանդամ լեզվարնտանիքը հնդեվրոպականն է: Այդ լեզվարնտանիքին պատկանող ժողովուրդները ունեցել են ընդհանուր նախահայրենիք: Հնդեվրոպական մայր լեզվից առաջացել են բազմաթիվ լեզուներ, այդ թվում նաև հայերենը: Այդ ժողովուրդները, աստիճանաբար տարածվելով՝ հեռացել են այլ տարածքներ և հիմնավորվել այնտեղ: Հայ ժողովուրդը մնացել է իր նախահայրենիքում և ստեղծել պետական կազմավորումներ:

- *Ո՞րն է հնդեվրոպական լեզվարնտանիքին պատկանող ժողովուրդների նախահայրենիքը: ԹՎարկե՛ք հնդեվրոպական լեզվարնտանիքին պատկանող մի շարք ժողովուրդների: Ի՞նչ աղբյուրներից ենք տեղեկանում, որ բոլոր այդ ժողովուրդների համար նախահայրենիքը եղել է Հայաստանը: Ներկայացրե՛ք Հայաստանի տարածքում սրեղծված վաղ պետական կազմավորումները:*

5. Պետական կազմավորումների ի հայտ գալուց ի վեր Հայաստանի տարածքը ենթարկվել է որոշակի վարչական բաժանումների: Բ. ա. III–II հազարամյակներում Հայաստանում գոյություն ունեին բազ-

մաթիվ մանր պետական կազմավորումներ: Սակայն համահայկական թագավորությունների սկզբնավորմամբ այդ բաժանումները բազմիցս փոփոխվել են՝ մերթ միավորված են եղել մեկ միասնական պետական կազմավորման մեջ, մերթ բաժանվել են առանձին թագավորությունների, ենթարկվել վարչական ավելի մանր բաժանումների՝ աշխարհներ (նահանգներ), գավառներ:

- *Ո՞րն է Հայաստանի ցարածրում սրեղծված առաջին պետությունը: Նրանից հետո ի՞նչ պետական կազմավորումներ են սրեղծվել Հայաստանում: Ի՞նչ սկզբնաղբյուրների միջոցով ենք մենք տեղեկություններ սրացել այդ պետական կազմավորումների մասին: Ո՞վ է Արամը (Արամու), նրա մասին ի՞նչ է հաղորդում Մովսես Խորենացին:*

ԲԱԺԻՆ
II

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ՀԻՆ ՇԻՋԱՆՈՒՄ

**§ 1. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԳԻՐՈՒՄԸ:
ՏՈՒՇՊԱՎԱՆԸ՝ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ**

Վանի թագավորության հիմնադրումը:
Ք. ա. II հազարամյակի վերջին և I հազարամյակի սկզբին Ասորեստանի հարձակումներն ավելի հաճախակի էին դարձել: Դա Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումներին ստիպեց արագացնելու միավորման գործընթացն՝ ընդդեմ ընդհանուր թշնամու:

Ք. ա. IX դարում Վանա լճի ավազանում ստեղծվեց և աստիճանաբար հզորացավ համահայկական առաջին թագավորությունը: Այն մեծ դեր է խաղացել ոչ միայն Հայաստանի, այլև համաշխարհային պատմության մեջ: Աստվածաշնչում այդ թագավորությունը հայտնի է **Արարար** անվամբ, իսկ ասորեստանցիներն այն կոչում էին **Ուրարտու**:

Իր արքաների ասուրերեն արձանագրություններում երկիրը կոչվում է մեկ այլ ավանդական անվամբ՝ **Նաիրի**: Իսկ տեղական լեզվով սեպագրերում այն կոչվում է **Բիայնիլի**, որը կապված է Վան անվան հետ: Այդ պատճառով պատմագիտության մեջ այս պետությունը հաճախ կոչում են **Վանի թագավորություն**:

Ասորեստանի արձանագրություններում Ք. ա. IX դ. 30–20–ական թթ. Հայաստանի

*Աշխարհի հնագույն՝
Ք. ա. I հազարամյակի
առաջին կեսի Բաբելոնյան
քարտեզը, որտեղ նշված
7 երկրներից մեկը
Ուրարտու–Հայաստանն է:*

հզոր արքա է հիշատակվում *Սարգուրի I-ը* (թագավորել է Ք. ա. մուր 835–825 թթ.): Նա հաջողությամբ դիմակայել է ասորեստանյան արշավանքներին: Ի տարբերություն Արամ Հայկագունու, որի իշխանությունը տարածվում էր Հայաստանի կենտրոնական և հյուսիսային շրջաններում, Սարգուրի I-ը հիշատակվում է որպես Հայաստանի հարավային շրջանների տիրակալ: Նրա շինարարական և ռազմական գործունեությունը կապված է Վանա լճի ավազանի և Աղձնիք աշխարհի տարածքների հետ:

Սարգուրի I-ի ձեռնարկած կարևոր քայլերը ամրապնդեցին վերելքի ուղին բռնած թագավորությունը: Իսկ նրա հաջորդների իշխանությունն ընդարձակվելով աստիճանաբար ընդգրկեց ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը, ապա տարածվեց նաև այլ երկրների վրա:

Տուշպա (Տոսպ, Վան) մայրաքաղաքի հիմնադրման արձանագրություններից

Տուշպա (Տոսպ, Վան) ամրոցը Վանա լճից

Արծաթյա դուլ՝
պաշտամունքային ոսկյա
պատկերաշերտով

Տուշյա-Վանը՝ մայրաքաղաք: Պատմության մեջ հայտնի են բազմաթիվ դեպքեր, երբ նորաստեղծ պետությունը սկսում է հզորանալ, կարիք է զգացվում նոր, ավելի մեծ ու շքեղ մայրաքաղաքի: Այդպես եղավ նաև Վանի թագավորությունում:

Ք. ա. 830-ական թվականների վերջին Սարդուրի I-ը Վանա լճի արևելյան ափին հիմնադրեց *Տուշյա* (*Տոսյ, Վան*) մայրաքաղաքը: Լճափին բարձրացող հսկայածավալ բնական ժայռի վրա նա կառուցեց բարձր պարիսպներով ու հզոր աշտարակներով անմատչելի մի ամրոց: Մայրաքաղաքի շինարարությունը և շքեղացումը շարունակվեց նաև հետագա արքաների օրոք: Որպես բացառիկ պատիվ՝ նրանք իրենց կոչում էին «*իները Տուշյա քաղաքի*»:

Տուշյա (*Տոսյ*) մայրաքաղաքի հիմնադրման կապակցությամբ Սարդուրի I-ը թողել է մի քանի արձանագրություն: Նա ներկայանում է որպես «*մեծ արքա, հզոր արքա, տիեզերքի արքա, արքաների արքա, Նահիրի երկրի արքա...*»: Այս հզոր տիտղոսաշարը նրան էր անցել հաղթողի իրավունքով՝ Ասորեստանի նկատմամբ տարած հաղթանակի շնորհիվ: Հայտնի է, որ նրա գորքերը *Ք. ա. 833 թվականին* Հայկական Տավրոսի հարավային լանջերին հաջողությամբ պատերազմել են Ասորեստանի արքա Սալմանասար III-ի դեմ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է ստեղծվել Վանի թագավորությունը: Որ՞ն էր դրա ստեղծման գլխավոր պատճառը:
2. Ի՞նչ անուններով է հայտնի Վանի թագավորությունը:
3. Ի՞նչ գիտեք Արամե արքայի մասին:
4. Ո՞վ է հիմնել Տուշպա (Տոսպ, Վան) մայրաքաղաքը:
5. Փորձե՞ք ներկայացնել Սարդուրի I-ի պատմական կերպարը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բիայնիլի, Վանի թագավորություն, Սարդուրի I, Տուշպա (Տոսպ, Վան), «մեծ արքա», «տիեզերքի արքա»

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՍԱՐԳՈՒՐԻ I-Ի ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՏՈՒՇՊԱ-ՎԱՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արձանագրությունը Սարդուրիի՝ Լուիայրիի որդու՝ մեծ արքայի, հզոր արքայի, տիեզերքի արքայի, Նաիրիի արքայի, որին հավասարը չկա, զարմանահրաշ հովվի, (որ) չի վախենում կովից, արքայի, որ ենթարկում է անհնազանդներին: Սարդուրին՝ Լուիայրիի որդին, արքան (է) արքաների, որը բոլոր արքաներից հարկ վերցրեց: Սարդուրին՝ որդին Լուիայրիի, ասում է այսպես. «Ես քարերն այս Ալնիունու քաղաքից բերեցի, ես պարիսպն այս կառուցեցի»:

Տուշպա (Տոսպ, Վան) մայրաքաղաքի հիմնադրման արձանագրություններից

§ 2. ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԶՈՐԱՑՈՒՄԸ

Իշպուիհնի արքան: Ասորեստանի նվաճողական քաղաքականությունը գնալով ավելի սպառնալի էր դառնում: Դրա դեմ անհրաժեշտ էր պայքարել համատեղ ուժերով: Մի կողմից՝ ընդհանուր թշնամուց վտանգը, մյուս կողմից՝ Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների ազգակցությունն արագացրին ողջ Հայաստանը մեկ միասնական պետության մեջ համախմբելու գործընթացը:

Սարգուրի I-ին հաջորդեց նրա որդի *Իշպուիհնին* (Ք. ա. մոտ 825–810 թթ.): Վանի թագավորության հզորացման և ողջ Հայաստանի միավորման գործում կարևոր դեր խաղացին Իշպուիհնի արքայի սկսած և նրա որդի *Մենուայի* կողմից շարունակված բարեփոխումները:

Հատկապես կարևոր էին ռազմական բարեփոխումները: Հասարակ ժողովրդից կազմավորված նախկին *աշխարհագորր փոխարինվեց արհեստավարժ*, ըստ գորատեսակների բաժանված *բանակով*: Անցկացվեց զորքի վերազինում: Ստեղծվեց ամրոցների մեծ ցանց:

Բացառիկ նշանակություն ունեւր *կրոնական* բարեփոխումը: Ողջ պետության համար ստեղծվեց միասնական դիցարան: Դա արձանագրվել է «Մեերի դուռ» կոչվող ժայռի վրա՝ Վանի մոտ:

Կարևոր էր նաև *տեղական սեպագրի* ստեղծումը (մինչ այդ օգտագործվում էր ասորեստանյան սեպագրիը ասուրերեն):

«Մեերի դուռը», որտեղ արձանագրված է Վանի թագավորության դիցարանը

Այդ բարեփոխումների շնորհիվ երկիրն ամրապնդվեց և ուժեղացավ: Զգալիորեն ընդլայնվեցին թագավորության սահմանները: Իշպուինիի օրոք թագավորությանը միացվեց սահմանակից **Մանա երկիրը, Արդինի-Մուսասիր** քաղաքը: Վերջինս դարձավ գերագույն աստված **Խալդիի** պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը:

Երկրի հզորացումը Մենուա արքայի օրոք: Մենուայի գահակալության շրջանում (Ք. ա. մոտ 810–786 թթ.) Վանի թագավորությունը ավելի է հզորանում: Դրան նպաստեց երկրի տնտեսական առաջընթացը: Վանա լճի արևելքում կառուցվեց 72 կմ երկարությամբ ջրանցք, որը ժողովրդի մեջ հայտնի է «Շամիրամի ջրանցք» անունով:

Մենուա արքայի հաղթարշավների շնորհիվ Հայկական լեռնաշխարհի մեծագույն մասը միավորվում է մեկ կենտրոնացված պետության մեջ: Իսկ Հայաստանի հյուսիսային շրջանների իշխանությունները ընդունում են նրա գերիշխանությունը և պարտավորվում վճարել հարկեր:

Մենուա արքան իր գերիշխանությունն է հաստատում Ուրմիա լճի ավազանից շատ հարավ և Եփրատ գետից արևմուտք: Նա նաև վերահսկողություն է սահմանում Զագրոսյան լեռներով դեպի արևելք և դեպի Փոքր Ասիա տանող գլխավոր ճանապարհների վրա: Մենուան հաղթանակներ է տանում Առաջավոր Ասիայի այդ ժամանակվա հզոր տերության՝ Ասորեստանի նկատմամբ: Այս ամենի արդյունքում Վանի թագավորությունը վերածվեց տարածաշրջանի հզոր պետության:

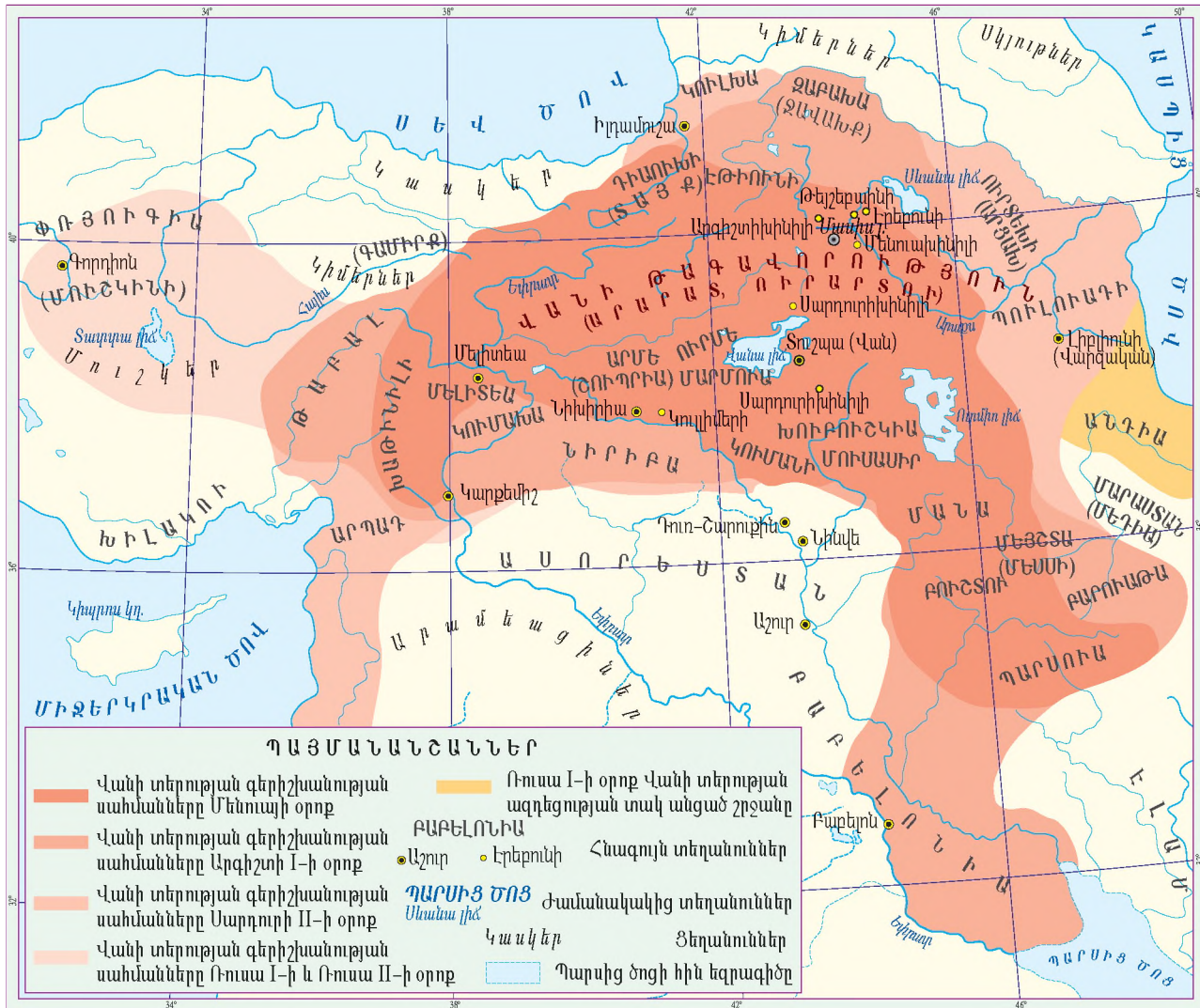

Բրոնզե թիթեղ՝ Խալդի ասործո երկրապագության րեասարանով, Վանի շրջան

Կավանաններ Վանի թագավորության հնավայրերից

ՎԱՆԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ գործոններ նպաստեցին Հայաստանը մեկ միասնական պետության մեջ համախմբելուն:
2. Պատմե՛ք Իշպուիների արքայի օրոք սկսված և Մենուայի օրոք շարունակված բարեփոխումների մասին:
3. Ինչ գիտեք Արդինի-Մուսասիրի մասին:
4. Ո՞վ է կառուցել «Շամիրամի ջրանցքը», ինչ գիտեք այդ մասին:
5. Ներկայացրե՛ք Մենուա արքայի գերիշխանության սահմանները:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Կազմե՛ք Վանի թագավորության արքաների ժամանակագրական աղյուսակը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Իշպուիների, Մենուա, «Միերի դուռ», Արդինի-Մուսասիր, «Շամիրամի ջրանցք», փարսաժաշրջանի հզոր պետություն

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՁԻՈՒ ՑԱՏԿԻ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՄՐՑԱՆԵՇԻ (ՌԵԿՈՐԳԻ) ՍԱՀՄԱՆՈՒՄ

«Խալդյան զորությամբ Մենուա Իշպուիներդին ասում է. «Հենց այս տեղից Արծիրի անունով նժույզը Մենուայի տակ ցատկեց քսաներկու կանգուն»: Մենուան ասում է. «Ով այս արձանագրությունը տեղահանի, թո՛ղ ոչնչացնեն Խալդին, Թեյշեբան, Շիվինին, նրա ընտանիքն (ու) ժառանգությունն արևի տակից»:

Վանի րիհրակայները հաճախ էին կազմակերպում ռազմամարզական միջոցառումներ: Այս արձանագրությամբ Մենուա արքան հավերժացրել է այդպիսի մի միջոցառման ժամանակ գրանցված բացառիկ արդյունքը:

Կանգունը հավասար էր 51,8 սմ-ի, այսինքն՝ քսաներկու կանգունը կլինի 11 մ 39 սմ: Մենուայի Արծիվ (Արծիրի) նժույզի սահմանած մրցանիշը (ռեկորդը) պահպանվել է 28 դար՝ մինչև 1975 թ., երբ գերմանացի Կ. Բերգմանն իր Սվինգեր նժույզով ցարկեց 12 մ 16 սմ:

*Ձիու արձանի գլուխ
Կարսի բլուրից*

§ 3. ՎԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արգիշտի I-ի
արձանագրությանը
սաղավարը

Արգիշտի I-ի արքայի արձանագրությունը Արգիշտի I-ի օրոք (Ք. ա. 786–764 թթ.) հասավ աննախադեպ հաջողությունների: Նրա թագավորությունն ընդգրկում էր ոչ միայն Հայաստանը, այլև զգալի տարածքներ նրա սահմաններից դուրս:

Արգիշտի I-ի հեռավոր արշավանքներից մեկի ժամանակ գրավվեց Բաբելոնիան: Դրանով նա երեք կողմից՝ հյուսիսից, արևելքից և հարավից, արցանի մեջ վերցրեց Ասորեստանը: Ասորեստանյան երբեմնի հզոր տերությունը սարսափի մեջ էր: Դրա մասին է վկայում նրա գորքերի գերագույն հրամանատարի խոստովանությունը, որում հայոց մեծ տիրակալը բնութագրվում է իբրև մի արքա, «որի անունն

Որմանակար Էրեբունի
հնավայրից

անգամ ահարկու է որպես ծանր հողմ, նրա ուժերը մեծաքանակ են»:

Շատ ավելի մեծ է եղել Արգիշտի I-ի քաղաքական ազդեցության ոլորտը, որի մասին պատկերացում են տալիս հնագիտական պեղումները: Մասնավորապես, Հյուսիսային Կովկասում հայտնաբերվել է Արգիշտի I-ի անվամբ սեպագիր արձանագրությանը սաղավարտ, որը պահվում է Բեռլինի առաջավորասիական թանգարանում: Նույնպիսի սաղավարտներ են հայտնաբերվել նաև Աբխազիայում, Օսիայում և Գուգարքի Թռեղք գավառում:

Արգիշտի I-ը հիմնեց բազմաթիվ նոր բնակավայրեր: Դրանցից նշանավոր էր *Էրեբունին* (Ք. ա. 782 թ.)՝ հետագայում Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանը: Դրանից վեց տարի անց Արարատյան դաշտում արքան հիմնեց նոր քաղաք-ամրոց՝ *Արգիշտիսինիլին* (հին մայրաքաղաք Արմավիրի հարևանությամբ): Դրանք դարձան Արգիշտի I-ի տերության հյուսիսային գլխավոր հենակետերը:

Անփոփելով Արգիշտի I-ի աշխարհակալության մասին մեր տեղեկությունները՝ տեսնում ենք, որ նրա գերիշխանությունը տարածվել է բուն թագավորության սահմաններից շատ հեռու՝ մինչև Փոքր Ասիա և Պարսից ծոց (Բաբելոնիան ներառյալ): Իսկ նրա քաղաքական ազդեցության ոլորտները ձգվել են մինչև Հյուսիսային Կովկաս և Զագրոսի կենտրոնական շրջաններ:

Չորս ծովերի տերությունը: Համահայկական թագավորության հզորացումը շա-

Էրեբունիի հիմնադրման մասին Արգիշտի I-ի արձանագրությունը, այլ կերպ ասած՝ Երևանի ծննդյան վկայականը

«Խալդյան մեծությամբ Արգիշտին՝ Մենուայի որդին, այս ամրոցը հոյակապ կառուցեց: Հաստատեցի Էրեբունի անունը՝ Բիայնիլի (երկրի) գորությունը լուլուական (=բարբարոսական) ցեղերի մեջ անբապնդելու (համար): Արգիշտին ասում է. «Հողն ամայի էր: Հզոր մեծագործություններ կատարեցի այստեղ»:

Խալդյան մեծությամբ Արգիշտին՝ Մենուայի որդին, արքա (է) հզոր, արքա մեծ, արքա Բիայնիլի երկրի, տերը Տուշպա քաղաքի»:

Բաղրի աարվածն առյուծի վրա
Որմնանկար, Էրեբունի,
Ք. ա. VIII դ.

րունակվում է նաև հաջորդ արքա *Սարգուրի II-ի* օրոք (Ք. ա. 764–735 թթ.): Նրա գահակալման շրջանում Վանի տերությունն ունեցել է տարածքային ամենամեծ աճը:

Հյուսիսում նրա տիրապետությունը հասնում էր Սև ծով՝ ներառելով Կուլխա (Կուլխիդա) երկիրը: Տերության հյուսիսարևելյան սահմանը հասնում էր Կուր գետին. առաջին անգամ սեպագիր արձանագրություններում Արցախը (Ուրտեխի անվամբ) հիշատակում է Սարգուրի II-ը: Արևելքում տերության սահմանը հասնում էր Կասպից ծով, իսկ արևմուտքում՝ Փոքր Ասիա: Սարգուրի II-ը հարավում վերագրավեց Բաբելոնիան՝ ամրապնդելով սահմանը մինչև Պարսից ծոց, իսկ հարավ-արևմուտքում տիրեց Դանասկո-

Էրեբունի հնավայրի ներկայիս տեսքը վերևից

սի թագավորությանը: Չորս ծովերի միջև ստեղծվում է հզոր մի տերություն:

Այսպիսով՝ Արգիշտի I-ի և Սարդուրի II-ի օրոք Վանի թագավորությունն Առաջավոր Ասիայի ամենատուժեղ պետությունն էր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպե՞ս է բնորոշում Արգիշտի I-ին Ասորեստանի գորքերի գերագույն հրամանատարը:
2. Ներկայացրե՛ք Վանի տերության սահմանները Արգիշտի I-ի օրոք:
3. Ինչ կարևոր հենակետ-քաղաքներ կառուցեց Արգիշտի I-ը պետության հյուսիսում: Ո՞ր թվականին է հիմնել Արգիշտիխինիլին:
4. Մինչև ո՞ր էին ձգվում Արգիշտի I-ի քաղաքական ազդեցության ոլորտները:
5. Ինչ ընդգրկում ունեք Վանի տերությունը Սարդուրի II-ի օրոք:
6. Համեմատե՛ք Արգիշտի I-ի և Սարդուրի II-ի նվաճումները:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Շարունակե՛ք լրացնել ժամանակագրական աղյուսակը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արգիշտի I, Էրեբունի, Արգիշտիխինիլի, Սարդուրի II, «Չորս ծովերի տերություն»

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՍԱՐԳՈՒՐԻ II-Ի ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝

ՄԱՆԱ, ԲԱԲԵԼՈՆԻԱ ԵՎ ԲԱՐՈՒԱԹԱ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԳՐԱՎՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Խալդին արշավեց, սեփական զենքին ենթարկեց Մանա երկիրը, զգեստեց Սարդուրի Արգիշտորդու առջև: Խալդյան զորեղ (է), Խալդյան զենքն իմ զորեղ (է):

Արշավեց Սարդուրի Արգիշտորդին: Սարդուրին ասում է. «Արշավեցի Բաբիլու(սի) երկրի վրա: Գրավեցի Բաբիլու(սի) երկիրը: Կտրում էի մինչև Բարուաթա (երկիրը)»: Խալդյան մեծությամբ Սարդուրին ասում է. «Գրավեցի երեք ամրոց, (որ) ամրացված էին, կովում գրավեցի: Քսասերեք քաղաք մեկ օրում նվաճեցի: Ամրոցներն ավերեցի, քաղաքներն այրեցի, երկիրը յուրացրի»...

§ 4. ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՈՒՇԵՐԻ ԴԵՄ

Արգիշտի I-ի օրոք կատարված արձանագրությանը սատավարը և Սարդուրի II-ի ժամանակաշրջանի արձանագրությանը վահան

Յլի գլուխներով կավանոթ Կարսի բլուրից, Ք. ա. VIII-VII դդ.

Պայքար գերիշխանության համար: Մեր պատմության մեջ ավելի փառաբանված է Արգիշտի I-ը, քան նրա հաջորդ Սարդուրի II-ը, թեպետ վերջինս ավելի մեծ տարածքներ է նվաճել: Պատճառն այն է, որ Արգիշտի I-ը մինչև վերջ մնաց անպարտելի, իսկ Սարդուրի II-ն իր գահակալության վերջին շրջանում անհաջողություններ ունեցավ:

Ատրեստանը լիակատար շրջափակման ենթարկելու և ոչնչացնելու Վանի տերության ծրագրերը, որ մշակել էին Արգիշտի I-ն ու Սարդուրի II-ը, չիրականացան: Ատրեստանի արքա Թիգլաթպալասար III-ին հաջողվեց Ք. ա. 743 թ. Սիրիայի տարածքում կասեցնել Սարդուրի II-ի առաջխաղացումը դեպի հարավ: Դրանով Ատրեստանը փրկվեց լիակատար շրջափակման մեջ ընկնելուց: Իսկ ութ տարի անց՝ Ք. ա. 735 թ., Ատրեստանի արքան արշավանք ձեռնարկեց դեպի Տուշա-Վան: Թեպետ նա մայրաքաղաքը գրավել չկարողացավ, սակայն այդ արշավանքով Ատրեստանը վերականգնեց նախկին դիրքերը՝ Վանի տերության հետ դառնալով Առաջավոր Ասիայի երկու հզորագույն տերություններից մեկը:

Ատրեստանի դիրքերն ամրապնդեց նաև Սարգոն II-ը: Նա հաջողությամբ օգտագործեց կիներների ռազմաշունչ ցեղերի ասպատակությունները, որոնք Վանի թագավորություն էին ներխուժել հյուսիսից:

Հայտնվելով երկու ճակատով հարձակվող թշնամիների օղակում՝ Ք. ա. 714 թ. Վանի տերության արքա Ռուսա I-ն անհաջողություններ ունեցավ: Սարգոն II-ն այդ տարի հարձակվեց Արդինի-Մուսասիրի գլխավոր տաճարի վրա և կողոպտեց այն: Նա տաճարից առգրավեց մի քանի տոննա կշռող ոսկյա և արծաթյա արձաններ, թանկարժեք իրեր, հսկայական քանակությամբ մետաղյա գնեք ու զինամթերք:

*Կավե սալիկներ՝
մեհենագիր
(հիերոգլիֆ) և սեպագիր
արձանագրություններով*

Վանի թագավորությունը Ռուսա II-ի օրոք: Վանի թագավորությունը շարունակեց մնալ Առաջավոր Ասիայի հզոր տերություններից մեկը՝ նաև Ռուսա I-ի հաջորդների՝ Արգիշտի II-ի և Ռուսա II-ի օրոք՝ մինչև Ք. ա. VII դարի կեսերը: Հատկապես նշանավոր էին Ռուսա II-ի գահակալության տարիները (Ք. ա. 685–645 թթ.): Նա հաջողություններ արձանագրեց հատկապես դեպի արևմուտք կատարած արշավանքների ժամանակ:

Ռուսա II-ը բարեկամական և դաշնակցային հարաբերություններ հաստատեց կիմերների հետ և նպաստեց նրանց՝ Փոքր Ասիայի արևելք տեղափոխվելուն (Կապադովկիայի տարածքը միջնադարյան հայկական աղբյուրներում կիմերների անունով կոչվում է *Գամիրք*): Իսկ Փոքր Ասիայի տարածքից Ռուսա II-ը կարողացավ կիմերներին ուղղել Ասորեստանի դեմ: Փաստորեն, դիվանագետ արքան ոչ միայն կարողացավ կանխարգելել կիմերների հնարավոր հարձակումներն իր երկրի վրա, այլև նրանց դարձրեց իրեն դաշ-

*Բրոնզե կապարճ՝
արշավանքի պատկերներով*

Վանի թագավորության շրջանի պարկերազարդ վահան

նակից, ապա ուղղեց իր թշնամու՝ Ասորեստանի դեմ:

Ռուսա II-ը կատարել է նաև բազմաթիվ շինարարական աշխատանքներ: Ներկայիս Երևանի տարածքում կառուցեց *Թեյշեբաինի* (Կարմիր բլուր) քաղաքը: Այն նվիրված էր ռազմի ու քաջության աստված Թեյշեբային:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ասորեստանի ռոր արքաներին հաջողվեց վերականգնել իրենց տերության դիրքերն Առաջավոր Ասիայում:
2. Սարգոն II-ը նրբ է կողոպտել Արդինի-Մուսասիրի տաճարը:
3. Հատկապես ռոր կողմ էր ուղղված Ռուսա II-ի նվաճողական քաղաքականությունը:
4. Ովքեր էին կիմերները: Ինչ քաղաքականություն իրականացրեց Ռուսա II-ը կիմերների նկատմամբ:
5. Ինչ գիտեք Թեյշեբաինի քաղաքի մասին:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ռուսա I, Ռուսա II, կիմերներ, Գամիրք, Թեյշեբաինի

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՌՈՒՍԱ II-Ի ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐՈՒՄ ԳՏՆՎԱԾ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

Խալդիին՝ տիրոջն իր, այս տաճարը կառուցեց Ռուսա Արգիշտորդին, նաև նվիրեց Խալդյան դարպասները հոյակապ Ազա* երկրի Թեյշեբաինի քաղաքի, զոհաբերեց Խալդիին: Ռուսան ասում է. «Ժայռն ամուր էր, հողը՝ ամայի, ոչ (մի) բան այնտեղ կառուցված (չէր):»

Երբ ինձ Խալդին արքայություն տվեց, ելա (= բազմեցի) հայրական տեղն իմ արքայական մենաշնորհյալ(?) (և) Խալդյան այս դարպասները կառուցեցի հոյակապ: Խալդիի կողմից, Խալդյան դարպասների կողմից թող լինի ողջություն, ուրախություն, մեծություն, նաև իրավունք (և) առևակյան գորություն:

* Արարարյան դաշորը սեպագրում հայրնի է նաև Ազա անունով:

§ 5. ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Վանի թագավորության թուլացումն ու անկումը: Ռուսա II-ից հետո Վանի թագավորությունն աստիճանաբար թուլացավ: Նոր արքա Սարգուրի III-ն ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակվում է միայն մեկ անգամ՝ Ք. ա. 643 թվականին: Սարգուրի III-ից հետո իշխել է նրա որդի Սարգուրի IV-ը, որի գահակալման շրջանի դեպքերի մասին մեզ գրեթե ոչինչ հայտնի չէ:

Համեմատաբար լուսաբանված է Ռուսա III-ի (*Էրիսենայի որդու*) իշխանության շրջանը: Նրա թողած արձանագրությունները հայտնաբերվել են Վանա լճի արևելյան շրջանների և Արարատյան դաշտի հնավայրերում: Դա ցույց է տալիս նաև, որ նրա օրոք պետության սահմանները նեղացել էին՝ ընդգրկելով Վանա լճի ավազանն ու Արարատյան դաշտը:

Ջարդաստանի Կարմիր բլուրից, Ք. ա. VIII-VII դդ.

Ռուսա II-ի սեպագիր արձանագրություններից

*Բրոնզե պարկերազարդ
գոբու բեկոր*

*Վանի թագավորության
շրջանի կրծքազարդ*

*Վանի թագավորության
շրջանի բրոնզե գոբու
հարված՝ հեծյալների
պարկերներով*

Վանի թագավորության թուլացմանը և անկմանը նպաստեցին նաև հյուսիսից ապատակող *սկյութական* ցեղերը:

Թե երբ և ինչպես է անկում ապրել Վանի թագավորությունը, ստույգ հայտնի չէ: Վանի արքայատոհմից իշխանության անցումը հաջորդ արքայատոհմին կատարվել է առանց լուրջ պատերազմական գործողությունների՝ հավանաբար պալատական հեղաշրջման ճանապարհով: Դա տեղի է ունեցել մինչև Ք. ա. 609 թվականը:

Ք. ա. VII դարում Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան մասում ձևավորվել էր հայկական նոր մեծ իշխանապետություն՝ Հայկազունի *Սկայորդու* գլխավորությամբ: Նրա որդի *Պարույր Հայկազունին* էլ Ք. ա. 612 թ. հռչակեց նոր թագավորություն:

Վանի թագավորության նշանակությունը Հայաստանի պատմության մեջ: Ինչպես գիտենք, Ք. ա. III–II հազարամյակներում Հայաստանի տարածքում ստեղծվել էին բազմաթիվ վաղ պետական կազմավորումներ: Դրանցից ոչ մեկը, սակայն, չէր ընդգրկում ամբողջ լեռնաշխարհի տարածքը: Այլ կերպ ասած՝ դեռևս չկային համահայկական թա-

գավորություններ: Եվ այդ կարևոր խնդիրն իրականացրեց Վանի թագավորությունը՝ միավորելով ողջ լեռնաշխարհը մեկ համահայկական թագավորության մեջ: Հայ ժողովուրդը՝ որպես լիակատար ընդհանրություն, իր ձևավորման ավարտին հասավ այս թագավորության օրոք:

Ստեղծվեց հսկայական մշակութային ժառանգություն, որը հետագա դարերի ընթացքում շարունակեց զարգանալ: Ի վերջո՝ Վանի թագավորության ժամանակ հիմնվեց համայն հայության ներկայիս մայրաքաղաքը՝ Էրեբունի-Երևանը:

*Առյուծի քրոնսլե արձանիկ,
Ք. ա. VII դ.*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հյուսիսից արշավող ինչ ցեղերի դեմ է պայքարել Վանի թագավորությունը:
2. Երբ է Սարդուրի III-ը հիշատակվում ասորեստանյան արձանագրություններում:
3. Ովքեր են Վանի թագավորության վերջին հայտնի արքաները:
4. Երբ է անկում ապրել Վանի թագավորությունը:
5. Ներկայացրե՛ք Վանի թագավորության նշանակությունը Հայաստանի պատմության մեջ:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սարդուրի III, Ռուսա III, սկյութներ, Հայկազունի Սկայորդի, Պարույր Հայկազունի, հայ ժողովրդի ձևավորման ավարտ

**§ 1. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻՆԵՐԻ ՆՈՐ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ք. Ա. VII-VI ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

*Ջինսլորի բրոնզե արձանիկ,
Ք. ա. I հազ. առաջին կես*

*«Նինվեի անկումը»
Հեղինակ՝ Ջոն Մարտին,
1829 թ.*

Պարույր նահապետը՝ Հայոց թագավոր: Ինչպես արդեն ասվել է, Ք. ա. IX դ. կեսերին Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հյուսիսային շրջաններում իշխում էր Հայկագունիների ավագ ճյուղի ներկայացուցիչ Արամը: Ք. ա. IX դարի վերջին և Ք. ա. VIII դարի սկզբին Հայաստանի ողջ տարածքն իր իշխանության տակ միավորեց մեկ այլ հայկական արքայատոհմ, որի մայրաքաղաքը Տուշպա-Վանն էր:

Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Հայկագունիների ավագ ճյուղի ներկայացուցիչ Սկայորդու իշխանությունն է ստեղծում Հայաստանի հարավ-արևմուտքում: Նա այնքան էր ուժեղացել, որ Ք. ա. 681 թ., առանց վարանելու, ապաստան է տալիս Ասորեստանի թշնամիներին:

Ք. ա. VII դարի երկրորդ կեսին, Վանի թագավորության թուլացմանը գուգրնթաց, Սկայորդու որդի **Պարույրի** գլխավորությամբ հզորանում էր այս իշխանությունը: Պարույրը տիրում էր Վանա լճից մինչև Եփրատ ընկած ողջ տարածքին: Նա դաշինք կնքեց Մարաստանի և Բաբելոնիայի հետ՝ ընդդեմ Ասորեստանի: **Ք. ա. 612 թ.** դաշնակիցների

գորքերը գրավեցին Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեն: Դրան մասնակցելու համար **Պարույր Հայկազունին** թագադրվեց Մարաստանի արքայի կողմից և **ճանաչվեց Հայաստանի թագավոր:**

Երվանդ I Սակավակյաց: Ք. ա. 580–570–ական թթ. Պարույրի հաջորդներից նշանավոր դարձավ Երվանդ I Սակավակյացը: Վերջինիս անունով էլ Հայկազունիների արքայատոհմի նոր ճյուղը պատմագիտության մեջ կոչվում է **Երվանդական** կամ **Երվանդունի:**

Երվանդ Սակավակյացն ուներ 40 000 հետևակ (հետիոտն) և 8000 հեծյալ (ձիավոր) զորք: Այն ժամանակներում դա բավական մեծ ուժ էր: Նրա օրոք թագավորության սահմանները հյուսիսում հասնում էին Կուր գետ և Սև ծով, արևելքում՝ Մարաստան, հարավում՝ Հյուսիսային Միջագետք, իսկ արևմուտքում՝ Կապադովկիա: Այսպես ձևավորվեց համահայկական երկրորդ թագավորությունը:

Տիգրան I Երվանդյան: Երվանդ Սակավակյացին հաջորդեց որդին՝ Տիգրան I Երվանդյանը (Ք. ա. 570–525 թթ.): Մովսես Խորենացին նրան համարում է Հայկից և Արամից հետո ամենաքաջ Հայկազունին: Հույն պատմիչ Քսենոփոնը տեղեկացնում է, որ Տիգրանն աշակերտել էր մի փիլիսոփայի, և այքի էր ընկնում իր իմաստությամբ ու տաղանդով:

*Արձաթյա պղնձակներ
Արին բերդից,
Ք. ա. VI–V դդ.*

*«Տիգրանուհին հարսնության է գնում Մարաստանի Աժդահակ թագավորին»
Հեղինակ՝ Խրալստեղ Նկարիչ
Զուլիանո Չաստ, 1885 թ.*

Ք. ա. 550 թ. Տիգրան I-ն աջակցեց պարսից արքա Կյուրոս Մեծին՝ տապալելու Մարաստանի տերությունը, քանի որ վերջինս բազմիցս արշավել էր Հայաստանի դեմ: Կյուրոս Մեծը ստեղծեց *պարսկական տերությունը*, որը մինչ այդ գոյություն ունեցած աշխարհակալ տերություններից ամենամեծն էր (հայտնի է դարձել Աքեմենյան տերություն անունով): Վերջինիս սահմանները Միջերկրական ծովից և Եգիպտոսից ձգվում էին մինչև Հնդկաստան:

Կյուրոս Մեծի գլխավոր դաշնակիցն էր Տիգրան I-ը: Նրա իշխանությունը բուն Հայաստանից բացի տարածվում էր նաև Կասպադովկիայի, Վրաստանի և Ադվանքի վրա: Հայաստանն արտոնյալ դիրք ուներ Կյու-

րոս Մեծի տերության մեջ, որը պահպանեց նաև Կյուրոս Մեծից հետո՝ մինչև Ք. ա. 522 թվականը:

Տիգրան Երվանդյանին հաջորդեց նրա ավագ որդի **Վահագնը**: Նրան անվանակոչել էին ի պատիվ ռազմի և քաջության աստված Վահագնի:

Ոսկյա կրծքազարդ Արևալիրից, Ք. ա. VI-V դդ.

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ է հաղորդում Մովսես Խորենացին Սկայորդու մասին:
2. Ո՞վ է Պարույր Հայկազունին:
3. Ներկայացրե՛ք նրա գործունեությունը:
4. Ինչ անուն է ստացել Հայկազունիների նոր ճյուղը: Ինչո՞ւ:
5. Նկարագրե՛ք Երվանդ Սակավակյացի թագավորությունը:
6. Ե՞րբ է գահակալել Տիգրան I Երվանդյանը: Ինչո՞ւ նա օգնեց Կյուրոս Մեծին:
7. Ինչպե՞ս է բնութագրում Հայոց պատմահայրը Տիգրան Երվանդյանին: Ներկայացրե՛ք նրա թագավորության սահմանները:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Մարասրան, Երվանդ I Սակավակյաց, Հայկազունի Երվանդականներ, համահայկական երկրորդ թագավորություն, Տիգրան I Երվանդյան, Կյուրոս Մեծի տերություն

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ՝ ՏԻԳՐԱՆ ԵՐՎԱՆԳՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Նա մեր թագավորներից ամենահզորը և ամենախոհեմն էր և բոլոր նրանցից քաջ: Նա Կյուրոսին աջակից եղավ Մարաց իշխանությունը տապալելու... և մեր բնակության սահմաններն ընդարձակելով՝ հասցրեց մինչև հին բնակության սահմանների ծայրերը. բոլոր իր ժամանակակիցներին նախանձելի եղավ, իսկ հետո եկողներին ցանկալի՝ թե՛ ինքը և թե՛ իր ժամանակը:

Նա ամեն բանի մեջ արդարադատ և հավասարասեր կշեռք ունենալով՝ ամեն մեկի կյանքը կշռում էր իր մտքի լծակով, չէր նախանձում լավագույններին, չէր արհամարհում նվաստներին, այլ աշխատում էր ընդհանրապես ամենքի վրա տարածել իր խնամքի զգեստը:

§ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ

Դարեհ I-ի
բարձրարարանդակը
Պերսեպոլիսում

Հայերի պարկերարարանդակ
Պերսեպոլիսում

Բեհիսթունյան արձանագրությունը Հայաստանի մասին: Ք. ա. 522 թ. պարսկական տերության մեջ սկսվեցին գահակալական կռիվներ: Դրանք ավարտվեցին Աքեմենյան տոհմի ներկայացուցիչ Դարեհի հաղթանակով (նրա տոհմի անունից էլ տերությունը կոչվել է Աքեմենյան): Դարեհ I-ի դեմ ապստամբեցին տերության կազմում գտնվող շատ երկրներ: Հայաստանը չճանաչեց Դարեհի իշխանության օրինականությունը:

Դարեհ I-ը պատերազմներ սկսեց իր հակառակորդների դեմ, որոնց մասին է պատմում նրա թողած Բեհիսթունյան եռալեզու արձանագրությունը: Այդ արձանագրության պարսկերեն մասում Հայաստանը կոչվում է **Արմինա**, էլամերենում՝ **Հարմինույա**, իսկ բաբելերենում՝ **Ուրարպու**:

Եթե Դարեհ I-ը մյուս երկրները կարողանում էր նվաճել առանց դժվարության, ապա դեպի Հայաստան պահանջվեց հինգ արշավանք: Եվ միայն հինգերորդ արշավանքից հետո հայերն ընդունեցին Դարեհի գերիշխանությունը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ք. Ա. 522-521 ԹԹ.

Նույն արձանագրությունը հաղորդում է, որ «հայազգի Արախան՝ Խալդիսիայի որդին» էր ղեկավարում Դարեհի դեմ Բաբելոնում բարձրացած ապստամբությունը, որը նույնպես ճնշվեց:

Հայաստանը Աքեմենյան տերության կազմում: Ք. ա. 521 թ. Հայաստանը թեև Աքեմենյանների գերիշխանության տակ էր, սակայն ուներ որոշակի արտոնություններ: Հայաստանում շարունակում էին իշխել Հայկազունի Երվանդականները: Նրանք հատում էին սեփական դրամ և վայելում լիակատար ներքին ինքնավարություն:

Ք. ա. 520 թ. Աքեմենյան տերությունը բաժանվեց քսան վարչական մեծ միավորների՝ *սատրապությունների*: Հայաստանը կազմում էր XIII սատրապությունը: Նա այդ կարգավիճակով Աքեմենյան տերության կազմում մնաց մինչև Ք. ա. 331 թվականը: Հույն զորավար և պատմիչ Քսենոփոնը,

Երվանդ II-ի
սկեդրասներից

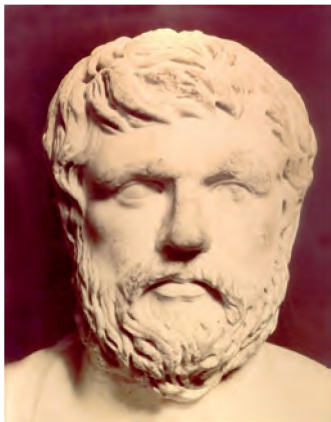
Աշխարհի քարտեզն՝ ըստ
Ք. ա. V դ. հույն ահանապոր
պատմիչ Հերոդոտոսի

Ք. ա. 401 թ. անցել էր Հայաստանի տարած-
քով: Նա տեղեկացնում է, որ այդ ժամանակ
Հայաստանի սատրապն էր **Օրոնյուեսը**
(**Երվանդ II-ը**): Վերջինս բարձր դիրք էր
գրավում տերության մեջ: Երվանդ II-ը հա-
տել է սեփական պատկերով ոսկե, արծա-
թե և պղնձե դրամներ:

Ըստ Քսենոփոնի՝ Հայաստանի արևմտյան
մասն ուներ իր կառավարիչը՝ **Տիրիբազ** անու-
նով: Նա ենթարկվում էր Երվանդ II-ին: Ամեն
գյուղ ուներ իր գյուղապետը: Քսենոփոնը
նկարագրում է Հայաստանը որպես հարուստ
տնտեսության և հյուրընկալ ժողովուրդ ունե-
ցող երկիր: Պատմիչի վկայությամբ չկար մի
տուն, որտեղ իրենց չհյուրասիրեին բազ-
մապիսի խմիչքներով ու մսեղեն կերակուր-
ներով: Հույն հեղինակն առաջին անգամ
Հայաստանում է տեսել **գարեջուր**:

Ք. ա. 336 թ. Արեմենյան տերության
գահին բարձրացավ վերջին տիրակալ
Դարեհ III-ը: Նա մինչ այդ եղել էր Հայաս-
տանի սատրապը և հայոց գահի վրա կրել

Քսենոփոնի կիսանդրին

Արքայաշար պատվանունը: Նույն թվականին Հայաստանի սատրապ է դառնում Երվանդականների տոհմից **Երվանդ III-ը**: Նրան էր վիճակված վերականգնելու Հայաստանի անկախությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ էր Դարեհ I-ը: Ինչո՞ւ Հայաստանը սկզբում չճանաչեց նրա գերիշխանությունը:
2. Ի՞նչ անուններով է հանդես գալիս Հայաստանը Բեհիսթունյան արձանագրության մեջ: Ներկայացրե՞ք Բեհիսթունյան արձանագրության տեղեկությունները Հայաստանի ու հայերի մասին:
4. Ի՞նչ գիտեք Աքեմենյան տերության XIII սատրապության մասին:
5. Ո՞վ էր Քսենոփոնը: Ի՞նչ տեղեկություններ է նա հաղորդում Հայաստանի մասին:
6. Ի՞նչ պաշտոն է զբաղեցրել Դարեհ III-ը նախքան Աքեմենյան տիրակալ դառնալը:
7. Ո՞վ էր Երվանդ III-ը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աքեմենյան տերություն, Արմինա, Հարմինույա, Դարեհ I, Բեհիսթունյան արձանագրություն, սատրապություն, Քսենոփոն, Երվանդ II, Տիրիբազ, Դարեհ III, Օրոնարես-Երվանդ III

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՔՄԵՆՈՓՈՆԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ջորավարները որոշեցին, որ պետք է իջնել լեռների միջով դեպի կարդուխների երկիրը*, քանզի ասել էին, թե նրանց երկրով անցնելուց հետո կհասնեն Արմենիա, որին իշխում էր Օրոնտասը [Օրոնտես],** և որը մեծ էր ու հարուստ...

Տներն այստեղ գետնափոր էին. մուտքը՝ ինչպես ջրհորի բերան, իսկ ներքևի մասն՝ ընդարձակ: Մինչդեռ անասունների համար մուտքը փորված էր [հողի մեջ], մարդիկ ցած էին իջնում աստիճաններով... Այնտեղ կային նաև ցորեն ու գարի և ընդդեմ և կավանդների մեջ գարուց պատրաստված գինի, որի երեսին լողում էին գարու հատիկներ. կավանդների մեջ կային նաև եղեգներ՝ մեծ ու փոքր, առանց ծնկի: Ծարավելու դեպքում մարդ պետք է այդ եղեգի ծայրը բերանին դներ ու ծծեր: Եվ այն շատ թունդ էր, եթե ջուր չխառնեին, իսկ սովոր մարդու համար շատ ավտորժելի ըմպելիք էր***...

* Այսինքն՝ Կորդվաց աշխարհը: ** Խոսքը Երվանդ II-ի մասին է: *** Խոսքը հենց զարեցրի մասին է:

§ 3. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

Ալեքսանդրի Մակեդոնացու արշավանքները և Հայաստանը: Ք. ա. 336 թ. Մակեդոնիայում գահ բարձրացավ քսանամյա Ալեքսանդրը: Նրան վիճակված էր դառնալու համաշխարհային պատմության նշանավոր դեմքերից մեկը (*Ալեքսանդր Մակեդոնացի կամ Ալեքսանդր Մեծ, Ք. ա. 336–323 թթ.*):

Ք. ա. 334 թ. Ալեքսանդրը պատերազմ սկսեց Աքեմենյան տերության դեմ: Հակառակորդների միջև վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ *Ք. ա. 331 թվականին Գավգամելայի* մոտ: Դարեհ III-ը պարտվեց և դիմեց փախուստի: Շուտով նա սպանվեց, իսկ Աքեմենյան տերությունը կործանվեց:

Հայերն արեմենյան զորքի կազմում մասնակցում էին Գավգամելայի ճակատամարտին: Մեծ Հայքի զորքերը ղեկավարում էր Օրոնտես-Երվանդ III-ը, իսկ *Փոքր Հայքինը՝ Միթրատուարեսը:* Հայկա-

«Ալեքսանդրն ընդդեմ Դարեհ III-ի»

Հռոմեական խճանկար, Գոմպել, Ք. ա. I դար

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԱՅՈՒ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

*Արամեագիր երկկողմ կնիք
Փոքր Հայքից, որը կրում է
Միթրատուարեսի անունը:
Ուսումնասիրողների
կարծիքով այն պատկանել է
հենց Փոքր Հայքի արքային:*

կան գորքերը հերոսաբար մարտնչեցին և արժանապատվորեն հայրենիք վերադարձան Գավգամելայի ճակատամարտից հետո ստեղծված բարենպաստ իրավիճակում վերականգնվեց Հայաստանի անկախությունը: Օրոնտես-Երվանդ III-ը թագավոր հռչակվեց Մեծ Հայքում, իսկ Միթրատուարեսը՝ Փոքր Հայքում: Այսպես վերականգնվեց Հայկազունի Երվանդականների թագավորությունը:

Մակեդոնական և հայկական գորքերի հաջորդ բախումը տեղի ունեցավ 2-3 տարի անց, երբ Ալեքսանդրի զորաբանակներից մեկը Մենոն զորավարի գլխավորությամբ ուղարկվեց գրավելու Բարձր Հայքի ոսկու հանքերի շրջանը: Ինչպես վկայում է հույն մատենագիր Ստրաբոնը, հայերը ոչնչացնում են նրա բանակը, իսկ զորավարին՝ «*խեղդամահ անում*»: Դրանից հետո Ալեքսանդրը Հայաստան նոր գորք ուղարկելու փորձ չարեց և խուսափեց հայերի հետ նոր առճակատումից:

Դարեհ III-ի սպանությունից հետո Մակեդոնացին շարունակեց իր արշավանքը դեպի Միջին Ասիա և Հնդկաստան՝ ստեղծելով աննախադեպ հսկայածավալ մի աշխարհակալություն: Դրա մայրաքաղաք հռչակվեց Բաբելոնը: Ալեքսանդրը մահացավ Ք. ա. 323 թ.՝ 33 տարեկան հասակում: Նրա արշավանքներով Առաջավոր Ասիայում սկզբնավորվել է *հունականություն՝ հելլենիզմի դարաշրջանը*: Հայաստանն այդ դարաշրջան մտավ լիակատար անկախությամբ:

Ալեքսանդրի վեպն ու Հայաստանը: Ալեքսանդր Մակեդոնացու մասին առասպելներ էին ստեղծվել դեռևս նրա կենդանության օրոք: Իսկ Ք. ա. 240 թ. առաջին անգամ հունարենով գրի առնվեց Ալեքսանդրի վեպը:

Վեպում Ալեքսանդրը ձգտում է հասնելու անմահության, որի համար է ճանապարհ բռնում «*դեպի Հայոց աշխարհ, որտեղ ակունքն է Եփրատի ու Տիգրիսի*»: Հատկանշական է, որ դրանից շուրջ երկու հազար տարի առաջ գրի առնված շումերական «Գիլգամեշ» էպոսում ևս հերոսը ձգտում էր անմահության և բռնել էր ճանապարհը «*դեպի Արարատ*», այսինքն՝ Հայաստան:

Փաստորեն, երբևէ Հայաստան չմտած Ալեքսանդրը վիպական ավանդության մեջ բռնում է նրա ճանապարհը: Դրա պատճառն այն էր, որ Հին Արևելքի հոգևոր ընկալումներում մեր երկիրն էր համարվում Եդեմ-դրախտը, որտեղ էլ պահվում էր անմահության խորհրդանիշը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ էր Ալեքսանդր Մակեդոնացին:
2. Ե՞րբ է տեղի ունեցել Գավգամելայի ճակատամարտը, և ովքե՞ր էին հայկական զորքերի հրամանատարներն այդ մարտում: Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեցին նրանք ճակատամարտից հետո:
3. Ի՞նչ վախճան ունեցավ մակեդոնական զորքի միակ արշավանքը Հայաստան (Մենոն զորավարի գլխավորությամբ):
4. Ներկայացրե՞ք Ալեքսանդր Մակեդոնացու աշխարհակալությունը:
5. Հայաստանին առնչվող ի՞նչ ուշագրավ տեղեկություններ կան Ալեքսանդրի վեպում: Ո՞ր աղբյուրների տեղեկություններին են դրանք նման:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ էին վիպական հերոսները՝ Գիլգամեշը և Ա. Մակեդոնացին, ձգտում հասնելու Հայաստան:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Գալգամեշայի ճակատամարտ, Հայաստանի անկախության վերականգնում, Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորություններ, Միթրատուարես, հելլենականություն (հելլենիզմ)

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՀՈՒՅՆ ՊԱՏՄԻՉ ԱՐԻԱՆՈՍԸ՝ ԳԱՎԳԱՄԵԼԱՅԻ ԸԱԿԱՏԱՄԱՐՏՈՒՄ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայերին ղեկավարում էին Օրոնտեսը և Միթրատուստեսը, կապադովկիացիներին՝ Արիակեսը: Ասում են՝ Գարեհի բանակում եղել է մինչև 40 000 հեծյալ, մինչև 1 000 000 հետևակային, 200 մանգաղակիր մարտակառք և ոչ մեծ թվով փղեր՝ 15 գլուխ, որոնք իրենց հետ բերել էին հնդիկները Հնդոս գետի այս ափից*:

**Արիանոսի նշած թվերը խիստ չափազանցված են: Ավելի հավանական են հերկյալ թվերը՝ 200 000 հերևակ և 45 000 հեծելազոր:*

ՍՏՐԱԲՈՆԸ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑՈՒ ԶՈՐԱՎԱՐ ՄԵՆՈՆԻ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԿԱՏԱՐԱԾ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Ոսկու հանքեր կան Միսպիրիտիսի մեջ՝ Կաբալայում*, որտեղ Ալեքսանդրն ուղարկեց Մենոնին զորքով. սա խեղդամահ արվեց տեղաբնիկների կողմից:

** Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգում է:*

§ 4. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ք. Ա. III ԴԱՐՈՒՄ

Հայաստանը Ք. ա. IV դարի վերջին:
Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո նրա աշխարհակալությունը բաժանվեց մի քանի մասի: Դրանցից ամենախոշորը Հայաստանին հարավից սահմանակից Սելևկյան տերությունն էր:

Ք. ա. IV դարի վերջին մակեդոնացիները բռնազավթել էին Կապադովկիան: Սպանված թագավորի որդին կարողանում է վերականգնվել հայրական գահին՝ շնորհիվ հայոց արքայից ստացած գորքերի: Դա վկայում է, որ նորանկախ Հայաստանը արդեն Ք. ա. IV դարի վերջին ծանրակշիռ ուժ էր տարածաշրջանում:

Հայկական թագավորությունները և Սելևկյան տերությունը Ք. ա. III դարում:
Սելևկյան տերությունը Ք. ա. III դարում բազմիցս փորձեց նվաճել Հայաստանը: Սակայն այդ ջանքերն ապարդյուն անցան, որովհետև հայկական երկու թագավորությունները՝ Մեծ Հայքը և Փոքր Հայքը, գործում էին միասնաբար:

Ք. ա. մոտ 260–240–ական թթ. իշխած հայոց արքա *Սամոս (Շամ) Երվանդականը* կառուցեց *Կոմնագենեի* կենտրոն *Սամոսար (Շամշար)* քաղաքը: Նա հատեց դրամներ, որոնք մեզ հասած առաջին հայկական արքայական դրամներն են: Ավելի վաղ դրամներ էին հատել Երվանդ II-ը և Տիրիբազը, որոնք, սակայն, ոչ թե անկախ արքաներ, այլ Աքեմենյան տերության հայ սատրապներ էին:

*Շամ (Սամոս)
Երվանդականի դրամներից.
դիմերեսը և դարձերեսը*

Սամոսատի միջնաբերդը

Ք. ա. 240–ական թթ. Շամին հաջորդեց նրա որդի **Արշամը**, որը կառուցեց *Արշամաշատ* քաղաքը Ծոփքում: Արշամի մասին տեղեկանում ենք, որ նա այնքան հզոր էր, որ կարողացել էր ապաստան տալ Մելիկյան տիրակալի դեմ ապստամբած նրա եղբորը:

Մեծ Հայքի Հայկազունի Երվանդականների թագավորության անկումը: Ք. ա. III դարի վերջին Հայաստանը թուլացել էր: Դա նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց Մելիկյանների վաղեմի ծրագրի իրագործման համար, ինչին նպաստեց նաև հայերի ներքին պառակտվածությունը: **Ք. ա. 201 թ.** Մելիկյան արքա Անտիոքոս III–ի գորքերը հայազգի զորավարներ Արտաշեսի և Զարեհի գլխավորությամբ արշավեցին Հայաստան: **Երվանդ IV Վերջինը** (մոտ Ք. ա. 220–201 թթ.) զոհվեց մայրաքաղաք Երվանդաշատի պաշտպանու-

*Արշամ
Երվանդականի դրամներից,
դիմերեսը և դարձերեսը*

թյան ժամանակ: Այնուհետև գրավվեց Մեծ Հայքի հոգևոր կենտրոն Բագարանը, որտեղ սպանվեց **Երվազ** քրմապետը՝ Երվանդ IV արքայի եղբայրը: Դրանով Ք. ա. 201 թ. Մեծ Հայքում վերջ դրվեց Հայկազունիների Երվանդական ճյուղի իշխանությանը:

Արտաշեսը Մեծ Հայքում, իսկ Զարեհը Ծոփքում նշանակվեցին սելևկյան կառավարիչներ (**սարապրեզոսներ**): Այդ վիճակը շարունակվեց մինչև Ք. ա. 190 թվականը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Հայաստանի վիճակը Ք. ա. IV դարի վերջին:
2. Ո՞վ էր Հայաստանի վտանգավոր հարևանը Ք. ա. III դարում: Երա դեմ պայքարում ո՞րն էր հայերի հաջողության գլխավոր պատճառը:
3. Ովքե՞ր են իշխել Կոմմագենեում Ք. ա. III դարում:
4. Ե՞րբ է գահակալել Երվանդ IV Վերջին արքան:
5. Ո՞ւմ գորքերը տապալեցին Մեծ Հայքի Երվանդական վերջին արքային: Ովքե՞ր էին գլխավորում այդ գորքերը:
6. Որտեղի՞ կառավարիչներ նշանակվեցին Արտաշեսը և Զարեհը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչո՞ւ Սելևկյաններին ի վերջո հաջողվեց գրավել Հայաստանը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Սելևկյան տերություն, Սամոս (Շամ) Երվանդական, Սամոսապ, Արշամ, Արշամաշապ, Երվանդ IV Վերջին, Բագարան, Երվազ, սարապրեզոս

§ 1. ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Ծոփքի արքա Զարեհի
դրամներից
դիմերեսը և դարձերեսը

Հայկական թագավորությունների անկախացումը: Փոքր Ասիայի *Մազնեսիա* բաղաբի մոտ **Ք. ա. 190 թ.** տեղի ունեցած ճակատամարտում Սելևկյանները պարտություն կրեցին Հռոմից: Ստեղծված նպաստավոր միջազգային իրադրությունից օգտվելով՝ **Ք. ա. 189 թ. Արտաշեսը** Մեծ Հայքում և **Զարեհը** Ծոփքում վերականգնեցին անկախությունը: Հռոմը, որին ձեռնտու էր իր հակառակորդ Սելևկյան տերության թուլացումը, անմիջապես ճանաչեց նրանց անկախությունը:

Մեծ Հայքի նորահռչակ թագավորությունն իր հիմնադրի անունով կոչվում է **Արտաշեսյան:**

Նույն ժամանակ անկախացավ նաև Փոքր Հայքը: **Ք. ա. 180–ական թթ.** Փոքր Հայքի արքան **Միհրդատ Երվանդակյանն** էր: Քիչ ավելի ուշ՝ **Ք. ա. 163 թ.**, անկախություն է ձեռք բերում նաև Կոմմագենեն, որը նախկինում Մեծ Հայքի բաղկացուցիչ մասն էր: Այդպիսով՝ **Ք. ա. II դարից** կային չորս հայկական թագավորություններ՝ **Մեծ Հայքը, Փոքր Հայքը, Ծոփքը և Կոմմագենեն:**

Արտաշես I-ը և հայկական հողերի միավորումը: Սելևկյան պետությունն արել էր ամեն ինչ, որ թուլացնի Հայաստանը: **Ք. ա. 201–190 թթ.** ընթացքում Ծոփքից բացի Մեծ Հայքից անջատվել էին սահմա-

նամերձ այլ շրջաններ ևս: Առիթից օգտվել էին նաև հարևան պետությունները՝ նվաճելով հայկական մի շարք տարածքներ:

Արտաշես I-ի (Ք. ա. 189–160 թթ.) առաջնահերթ խնդիրներից էր Մեծ Հայքից անջատված տարածքները վերադարձնելը: Նա Մարաստանից (Ատրպատականից), Վրաստանից, Պոնտոսից, իսկ ավելի ուշ՝ Մելևկյան տերությունից հետ գրավեց և Մեծ Հայքին վերամիավորեց անջատված շրջանները:

Փաստորեն, Արտաշես I-ը Մեծ Հայքի թագավորության մեջ միավորեց հայկական տարածքների մեծագույն մասը: Այդ պատճառով էլ հույն պատմիչ Պոլիբիոսը նրան անվանում է «Հայաստրանի մեծագույն մասի կառավարիչ»:

Ջարեհի մահվանից հետո Արտաշես I-ը փորձեց Մեծ Հայքին վերամիավորել նաև Ծոփքի թագավորությունը: Դա, սակայն, չհաջողվեց: Այդ ծրագիրը հետագայում իրականացրեց Արտաշես I-ի թոռը՝ Տիգրան II Մեծը:

*Արտաշես I
Հեղինակ՝ Մկրտում
Հովնաթանյան*

*Ք. ա. V–III դարերում
իշխած Երվանդական
նախնի–արքաների
կոթողները
Կուննազեննում՝
Նեմրոս լեռան
սրբավայրում*

Կնոջ մարմնադրյա արձան Արտաշատից

Արտաքին քաղաքականության մեջ ևս Արտաշես I-ը հասավ լուրջ ձեռքբերումների: **Ք. ա. 183-179 թթ.** Փոքր Ասիայի տարածքում հինգ փոքր պետություններ պատերազմ էին մղում միմյանց դեմ: Որպես տարածաշրջանի ազդեցիկ երկու ուժեր՝ Հռոմեական պետությունն ու Մեծ Հայքը միջամտեցին պատերազմի դադարեցման համար: Հաշտության պայմանագրի կնքման ընթացքում Արտաշես I-ը կարողացավ ընդարձակել Փոքր Հայքի տարածքը Պոնտոսի հաշվին: Նրա նպատակը հեռանկարում հայկական բոլոր հողերը մեկ թագավորության մեջ միավորելն էր:

Նա վարում էր իր գլխավոր հակառակորդ Մելևկյան տերությանը թուլացնելու քաղաքականություն: Երբ Մարաստանի սատրապ Տինարքոսն ապստամբեց Մելևկյանների դեմ և իրեն հռչակեց անկախ թագավոր, Արտաշես I-ն անմիջապես օգնեց նրան իր գորքերով:

*Ծովաց աշխարհի զարդը՝
Ծովք լիճը*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ի ՕՐՈՔ (-Ք. Ա. 189-160 ԹԹ.)

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ է տեղի ունեցել Մագնեսիայի ճակատամարտը: Ի՞նչ նշանակություն է ունեցել այն Հայաստանի համար:
2. Ովքե՞ր վերականգնեցին Մեծ Հայքի և Ծոփքի անկախությունը:
3. Ե՞րբ են անկախացել Ծոփքը և Փոքր Հայքը: Ո՞վ էր Փոքր Հայքի արքան Ք. ա. 180–ական թվականներին:
4. Ե՞րբ և ո՞ւմ գլխավորությամբ է հռչակվել Կոմնագենեի անկախ թագավորությունը:
5. Ե՞րբ է գահակալել Արտաշես I–ը:
6. Ո՞ր երկրներից է նա հետ գրավել հայկական հողերը:
7. Ի՞նչո՞ւ է հույն պատմիչ Պոլիբիոսը Արտաշես I–ին անվանել «Հայաստանի մեծագույն մասի կառավարիչ»:
8. Ներկայացրե՞ք Արտաշես I–ի արտաքին քաղաքականության արդյունքները:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Փորձե՛ք գծապատկերի տեսքով ներկայացնել հայկական չորս թագավորությունները՝ իրենց մայրաքաղաքներով:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մագնեսիայի ճակատամարտ, Արտաշես, Զարեհ, Արտաշեսյան թագավորություն, Միհրդատ Երվանդական, չորս հայկական թագավորություններ՝ Մեծ Հայք, Փոքր Հայք, Ծոփք, Կոմնագենե, «Հայաստանի մեծագույն մասի կառավարիչ»

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՍՏՐԱԲՈՆԸ՝ ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Փոքր Հայքը բավականին բարեբեր երկիր է: Այն ևս, ինչպես Սոփենեն (Ծոփքը), միշտ կառավարել են իշխաններ, որոնք մերթ եղել են մյուս հայոց* բարեկամ, մերթ էլ իրենց գործերը վարել են ինքնուրույն: Նրանց հպատակվել էին խաղաղայներն ու տիրարենները. այնպես որ, իրենց իշխանությունը տարածել էին մինչև Տրապեզունտ (Տրապիզոն) և Փառնակիա:

* Նկարի ունի Մեծ Հայքը:

§ 2. ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ի ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ

Վարչական և ռազմական բարեփոխումները: Իր նորահռչակ թագավորությունը հզորացնելու նպատակով Արտաշես I-ը մեծ բարեփոխումներ կատարեց:

Նա հայկական բանակը բաժանեց չորս *սահմանակալ զորավարությունների՝* ըստ աշխարհի չորս կողմերի:

Վարչական բարեփոխմամբ Մեծ Հայքի տարածքը բաժանվեց *120 գավառների:*

Արքան կարգավորեց երկրի կառավարման համակարգը: Պետության կարևորագույն պաշտոններում Արտաշես I-ը նշանակեց իր մերձավորներին: Ավագ որդի *Արտավազդին* (ապագա Արտավազդ I-ին) նա նշանակեց *սպարապետ և արևելյան զորավարության* ղեկավար: *Արևմտյան զորավարությունը* տվեց մյուս որդի *Տիրանին, հյուսիսայինը՝ Զարեհ* անունով որդուն, *հարավայինը՝* իր դայակ *Սմբայր Բագրատունուն:* *Հազարապետության* պաշտոնում նշանակվեց արքայորդի *Վրույրը*, որին պատմահայր Մովսես Խորենացին հիշատակում է որպես «այր իմաստուն և բանաստեղծ»: Մյուս որդուն՝ Մաժանին, արքան դարձրեց քրմապետ:

Արտաշես I-ի մյուս բարեփոխումները: Երկրում սրվել էին հարաբերությունները համայնական գյուղացիների և մասնավոր հողատերերի միջև: Վերջիններս բռնազավթում էին համայնականների հողերը: Այդպես շարունակվելու դեպքում գյուղացին այլևս ի վիճակի չէր

Արտաշատի
մայրաքաղաքային
դրամներից,
դիմերեսը և դարձերեսը

Արամեատատ
արձանագրությանը
սահմանաքար Թեղուրից

Արծվի արձանիկ Արտաշատ
մայրաքաղաքից

լինի հարկեր վճարելու և զինվոր տալու պետությանը: Արտաշեսն արգելեց գյուղացիների հողակտորների զավթումը: Նա սահմանափակեց քարեր տեղադրել տվեց համայնական և մասնավոր հողերի միջև: Այդ սահմանափակումների վրա պահպանվել են արամեատառ արձանագրություններ, որոնցում արքան ներկայանում է *Երվանդակյան* տոհմանունով: Այդպես Արտաշեսը հավաստում էր, որ ինքը ևս սերում է Հայկազունի Երվանդակյաններից:

Արտաշես I-ի օրոք մեծ զարգացում ապրեց երկրի տնտեսությունը: Մովսես Խորենացու բնորոշմամբ՝ նրա օրոք Հայոց աշխարհում *«անմշակ հող չէր մնացել»*:

Արտաշես I-ն ամրապնդեց թագավորական նախնիների պաշտամունքը, որը Հայաստանում առկա էր դեռևս Վանի թագավորության ժամանակաշրջանից: Արտաշատում կառուցվեց Մայր դիցուհի **Անահիտի քրանարը**, որտեղ կանգնեցվեցին Արտաշեսի նախնիների արձանները:

Արտաշեսը ճշգրտեց օրացույցը, բարեփոխեց տոմարը, լճերի ու գետերի վրա հաստատեց նավարկություն, կատարեց շատ այլ բարենորոգումներ:

Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը: Երկրի կյանքում կարևոր իրադարձություն էր նոր մայրաքաղաքի՝ *Արտաշատի* հիմնադրումը **Ք. ա. 185 թվականին**: Պատմագիր Պլուտարքոսի հաղորդմամբ՝ մայրաքաղաքի տեղն ընտրել և թագավորի առաջարկով քաղաքի հատակագիծը կազմել է Կարթագենի նշանավոր զորա-

Արտաշատ հնավայրի նոր
պեղված հարված

վար Հաննիբալը: Նա, հալածվելով Հռոմից, ժամանակավոր ապաստան էր գտել Հայաստանում: Դրանից ելնելով՝ հռոմեական պատմագրության մեջ Արտաշատը հիշատակվում է որպես **«Հայկական Կարթագեն»:**

Կառուցվեցին ճոխ ապարանքներ, տաճարներ, թատրոն և այլ շինություններ: Արտաշատը դարձավ ժամանակի խոշորագույն քաղաքներից մեկն աշխարհում:

Արտաշես I-ը իր մեծագործությունների համար փառաբանվել է ժողովրդական երգերում: Նրան մեծարել են *Մեծ, Բարեպաշտ և Աշխարհակալ* պատվանուններով: Միրելի արքային են նվիրված «Երվանդ և Արտաշես», «Արտաշես և Սաթենիկ», «Արտաշես և Արտավազդ» ասքերը: Ըստ Մովսես Խորենացու հաղորդման՝ նրա հուղարկավորության ժամանակ սգում էր ամբողջ հայ ժողովուրդը:

*Կարթագենի Հաննիբալ
զորավարը*

*«Արտաշեսի
հուղարկավորությունը»
Հեղինակ՝ իրալացի նկարիչ
Ջուզեպպե Կանեյլա, 1885 թ.*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՞ք Արտաշես I-ի վարչական և ռազմական բարեփոխումները:
2. Ինչո՞ւ Արտաշես I-ն իրականացրեց հողային բարեփոխում:
3. Ի՞նչ տոհմանունով է ներկայանում Արտաշես I-ը սահմանաքարերի արամեատառ արձանագրություններում:
4. Ուրիշ ի՞նչ բարեփոխումներ է կատարել Արտաշես I-ը:
5. Պատմե՞ք Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրման մասին: Ինչո՞ւ են այն անվանել «Հայկական Կարթագեն»:
6. Ի՞նչ պատվանուններով է հայտնի Արտաշես I-ը: Գնահատե՞ք նրա գործունեությունը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Կազմե՛ք աղյուսակ և ներկայացրե՛ք Արտաշես Մեծի բարեփոխումներն ու դրանց բովանդակությունը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սահմանակալ զորավարություն, Արյաւվազդ, Տիրան, Զարեհ, Սմբատ Բագրատունի, Վրույր, «այր իմաստուն և բանասարեղծ», հազարապետություն, սահմանաքար, Արյաշես I (Մեծ, Բարեպաշտ), Արյաշատ, «Հայկական Կարթագեն»

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԵՆ՝ ԱՐՏԱՇԱՏ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Երասխը և Մեծամորը խառնվում են, և այնտեղ, բլուրը հավանելով, քաղաք է շինում և իր անունով կոչում է Արտաշատ: Երասխն էլ օգնում է նրան անտառի փայտով: Ուստի առանց դժվարության և արագ շինելով՝ այնտեղ մեհյան* է կանգնեցնում և Բագարանից այնտեղ է փոխադրում Արտեմիսի** արձանը և հայրենական բոլոր կուռքերը: Բայց Ապոլոնի*** արձանը կանգնեցնում է քաղաքից դուրս՝ ճանապարհին մոտ: Երվանդի քաղաքից դուրս է բերում հրեա գերիներին, որ այնտեղ տարված էին Արմավիրից, և բերում նստեցնում է Արտաշատում: Նաև Երվանդի քաղաքի ամբողջ վայելչությունները, ինչ որ նա փոխադրել էր Արմավիրից, և ինչ որ հենց ինքն էր շինել, բերում է Արտաշատ և, ավելի շատ բան էլ իր կողմից շինելով, սարքավորում է իբրև արքայանիստ քաղաք:

* Մեհյանը նախաքրիստոնեական տաճարն է:

** Արտեմիսը Հայաստանում նույնացվել է Անահիտը դիցուհու հետ:

*** Ապոլոնը Հայաստանում նույնացվել է Տիր աստծո հետ:

**§ 1. ՏԻԳՐԱՆ ՈՒ Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ: ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ
ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳԵՆՈՒՄԸ**

Հայաստանը Արտաշես I-ի հաջորդների օրոք: Արտաշես I-ից հետո Մեծ Հայքում իշխեց նրա ավագ որդի *Արտավազդ I-ը* (Ք. ա. մոտ 160–115 թթ.): Նրա իշխանության վերջին շրջանի մասին հայտնի է մի իրադարձություն: Հարևան պետություն Պարթևստանի և Մեծ Հայքի միջև տեղի է ունենում պատերազմ, որն ավարտվում է հայերի պարտությամբ: Պարթևները, հասկանալով, որ հայերը վրեժ կլուծեն, իրենց ապահովագրելու համար պահանջում են պատանդ տալ արքայազնին: Քանի որ Արտավազդ I-ը զավակ չունեի, պատանդ է տարվում նրա եղբայր Տիգրանի որդին, որի անունը նույնպես Տիգրան էր:

Արտավազդ I-ից հետո՝ մոտ Ք. ա. 115 թ., գահ բարձրացավ նրա եղբայր *Տիգրան I-ը*: Նա իշխեց մինչև Ք. ա. 95 թվականը: Նրա

*Տիգրան I-ի դրամներից.
դիմերեսը և դարձերեսը*

*Արտաշեսի հովիտը
Շուխաց աշխարհում.
Կեսասրան Բաղու բերդից*

Տիգրան Մեծի դրամներից, դիմերեսը և դարձերեսը: Արտաշատում հարված դրամների դարձերեսին սովորաբար պատկերված էր լինում Անահիտ մայր դիցուհին, որը համարվում էր մայրաքաղաքի գլխավոր հովանավորը:

Հեծյալի արձանիկ Արտաշատից, Ք. ա. I դ.

մահից հետո արքայազն Տիգրանը վերադարձավ Պարթևստանից և, որպես վերադարձի պայման, պարթևներին զիջեց որոշ տարածքներ:

Տիգրան II-ի գահակալումը: Հայոց պատմության խոշորագույն գործիչներից է Տիգրան II Մեծը: Նա ծնվել է Ք. ա. 140 թվականին: Երիտասարդ հասակում պատանդ տարվելով Պարթևստան՝ այնտեղ մնաց մինչև 45 տարեկանը: Պարթևական արքունիքում արքայազն Տիգրանն ուներ պատվավոր դիրք: Նրա դուստրն ամուսնացել էր Պարթևստանի արքա Միհրդատ II-ի հետ: Պատանդության տարիներին նա ուսումնասիրել էր Պարթևական և Հռոմեական տերությունների փորձը, որը հետագայում օգտագործեց իր գահակալության տարիներին:

Ք. ա. 95 թ. վերադառնալով Հայաստան՝ արքայազն Տիգրանը թագադրվեց **Աղծնիք նահանգի** մինչ այդ անհայտ մի վայրում: Հետագայում հենց այդ վայրում նա կառուցեց իր տերության նոր մայրաքաղաք **Տիգրանակերտը**:

Ծովքի վերամիավորումը: Գահ բարձրանալուն պես Տիգրան II-ը (Ք. ա. 95–55 թթ.) սկսեց կատարել բարեփոխումներ՝ հատկապես մեծ ուշադրություն դարձնելով ռազմական բնագավառին:

Մեծ ծրագրեր իրականացնելուց առաջ անհրաժեշտ էր նախ լիովին միավորել Մեծ Հայքի թագավորությունը, ինչը չէր հաջողվել Արտաշես I-ին: Ծովքի թագավորությունը դեռ շարունակում էր անջատ

մնալ Մեծ Հայքից: Իր թագավորության երկրորդ տարում՝ **Ք. ա. 94 թ.**, Տիգրան II-ը պարտության մատնեց այնտեղ իշխող Արտանես Երվանդունուն և Ծոփքը վերամիավորեց Մեծ Հայքին: Հայոց արքան ծրագրել էր շարունակել իր նվաճումները: Դրա համար անհրաժեշտ էր մեկտեղել ռազմական, տնտեսական և դիվանագիտական հնտությունները:

Պարթև արքա Միհրդատ II Մեծի դրամներից

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ և ե՞րբ է թագավորել Մեծ Հայքում Արտաշես I-ից հետո:
2. Ինչո՞ւ Տիգրան արքայազնը որպես պատանդ ուղարկվեց Պարթևստան:
3. Ո՞վ էր Տիգրան II-ի հայրը, և ե՞րբ է նա թագավորել:
4. Ե՞րբ է թագադրվել Տիգրան II-ը և որտե՞ղ:
5. Ո՞ր թվականներին է իշխել Տիգրան II Մեծը:
6. Ե՞րբ և ինչպե՞ս է տեղի ունեցել Ծոփքի վերամիավորումը Մեծ Հայքին:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչո՞ւ Տիգրան II-ը թագադրվեց ոչ թե Հայաստանի մայրաքաղաքում, այլ Աղձնիք նահանգի անհայտ մի վայրում:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արտավազդ I, Պարթևստան, Տիգրան I, պարսանդ, Տիգրան II Մեծ, Արտանես Երվանդունի, Ծոփքի վերամիավորում

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՀՈՒՅՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ ՍՏՐԱԲՈՆԸ (Ք. Ա. I – Ք. Հ. I ԳԳ.)՝ ՏԻԳՐԱՆ II-Ի ԾԱԳՄԱՆ ԵՎ ԾՈՓՔԻ ՎԵՐԱՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արտաշեսի շառավիղն էր Տիգրանը, որն ուներ, այսպես կոչված, բուն Հայաստանը. այն հարակից էր Մեդիային, աղվաններին և իբերներին, մինչև Կոլխիս ու Եվքսիդյան Կապադովկիա: Իսկ Զարեհի շառավիղն էր Արտանես Ծոփացին, որն ուներ հարավային և, առավելապես, արևմտյան մասերը: Տիգրանը հաղթեց նրան, և ինքը դարձավ այդ բոլոր երկրների տերը:

§ 2. ՏԻԳՐԱՆ II ՄԵԾԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՍԵՂԾՈՒՄԸ

*Միհրդատ VI Պոնտացու
դրամներից*

Հայ-պոնտական դաշինքը և Կասպա-դովկիայի նվաճումը: Հայկական բոլոր հողերը միավորելու հաջորդ քայլը պետք է լիներ Փոքր Հայքի միացումը: Սակայն դա իրագործել չհաջողվեց, քանի որ Ք. ա. 112 թ. Փոքր Հայքը միացվել էր Պոնտոսին: Այնտեղ այդ ժամանակ թագավորում էր **Միհրդատ VI-ը**: Նա ստեղծել էր ուժեղ պետություն Սև ծովի ավազանում և նպատակ ուներ Հռոմին դուրս մղելու Փոքր Ասիայից ու Հունաստանից:

Միհրդատ VI-ը ծրագրում էր արշավել դեպի Արևմուտք: Իսկ հայոց արքայի ծրագրերը կապվում էին Հայաստանից արևելք, հարավ և հարավ-արևմուտք ըն-

Տեսարան Կասպադովկիայից

կած տարածքների հետ: Դա չէր խանգարում Միհրդատ Եվպատորի նվաճողական ծրագրին: Երկու երկրներին էլ անհրաժեշտ էր ունենալ ամուր թիկունք, մանավանդ որ նրանք բախվելու էին այնպիսի գերտերությունների հետ, ինչպիսիք էին Հռոմն ու Պարթևստանը: Նույն շահերն ունենալով՝ Տիգրան II-ն ու Միհրդատ Պոնտացին **Ք. ա. 94 թ. դաշինք են կնքում:** Այն ամրապնդվում է Տիգրան II-ի և Միհրդատ Եվպատորի դուստր Կլեոպատրայի ամուսնությամբ:

Իաշնագրի համաձայն՝ հայ-պոնտական զորքերը **Ք. ա. 93 թ.** նվաճեցին **Կապադովկիան**, որի արքան հռոմեացիների դաշնակիցն էր: Ըստ պայմանավորվածության՝ Կապադովկիայի տարածքը միացվում էր Պոնտոսին: Իսկ շարժական ամբողջ գույքը

Պարթևարանի ամառային մայրաքաղաք Էքբատանի ավերակներն այսօր

Հեծյալների արձանիկներ
Արյրաշար մայրաքաղաքից

և գերիներն անցնում էին Հայոց թագավորությանը: Այդ պայմանը բխում էր Տիգրան Մեծի հեռահար շահերից: Բանն այն է, որ Կապադոկիայի տարածքն իր իշխանության տակ վերցնելը կհանգեցնեի Հռոմի հետ հակամարտության, որը ձեռնադրելու չէր Տիգրան Մեծին: Փոխարենը նա նախապատրաստվում էր Պարթևստանի դեմ պատերազմի՝ պատանդության դիմաց պարթևներին զիջած հայկական հողերը ազատագրելու և Մեծ Հայքին վերամիավորելու համար: Իսկ մեծ պատերազմից առաջ անհրաժեշտ էր երկիրն ապահովել տնտեսական հզոր պաշարներով:

Հայ-պարթևական պատերազմը: Ք. ա. 88 թ. մահացավ Պարթևստանի արքա Միհրդատ II-ը, որը Տիգրան II-ի փեսան էր: Պարթևստանում սկսվեցին գահակալական կռիվներ: Պահը հարմար էր հայկական տարածքները վերադարձնելու համար:

Ք. ա. 87 թ. Տիգրան Մեծն արշավեց Պարթևստանի վրա: Նա, ջախջախելով պարթևական զորքերը, հասավ Պարթևստանի ամառային մայրաքաղաք *Էքբատան* և պաշարեց այն: Խուճապահար պարթևական արքունիքը Տիգրան Մեծին զիջեց ոչ միայն նրա գրաված տարածքները, այլև նրան շնորհեց «Արքայից արքա» տիտղոսը: Պարթևներն ընդունեցին նրա գերիշխանությունը:

Այսպիսով՝ հայ-պարթևական պատերազմի արդյունքում Տիգրան Մեծը ոչ միայն վերադարձրեց հայկական տարածք-

ները, այլև ստեղծեց մեծ տերություն, որի հարավային սահմանը հասնում էր մինչև Պարսից ծոց:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ Տիգրան II-ին չհաջողվեց իր թագավորությանը միացնել Փոքր Հայքը:
2. Ո՞վ էր Միհրդատ VI-ը: Ի՞նչ ծրագիր ուներ նա:
3. Ե՞րբ է կնքվել հայ-պոնտական դաշինքը: Ի՞նչը նպաստեց այդ դաշինքի ստեղծմանը: Ինչո՞վ է այն ամրապնդվել:
4. Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններով հայ-պոնտական զորքերը նվաճեցին Կապադովկիան:
5. Ո՞ր դեպքերից հետո և յ՞նչ պայմաններում կայացավ հայ-պարթևական պատերազմը:
6. Ներկայացրե՛ք հայ-պարթևական պատերազմի արդյունքները: Ի՞նչ տիտղոս սկսեց կրել Տիգրան Մեծը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Լրացրե՛ք Տիգրան Մեծի գահակալման և նվաճումների ժամանակագրությունը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայ-պոնտական դաշինք, Միհրդատ Եվպատոր, Կապադովկիա, Էքբատան, «Արքայից արքա»

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ԱՏՐԱԲՈՆԸ՝ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Տիգրանը փոփոխական բախտ է ունեցել, քանզի նա սկզբում պատանդ է եղել պարթևների մոտ, այնուհետև պարթևները, որպես վարձ ստանալով յոթանասուն հովիտներ Հայաստանից, նրան վերադարձնում են գահը: Նա հզորանալով թե՛ այդ վայրերը հետ վերցրեց և թե՛ նվաճեց նրանց երկիրը՝ Նինվեի և Արբելայի շուրջը: Նա հպատակեցրեց նաև Ատրպատականը և Կորդուքը և սրանց հետ նաև մնացյալ Միջագետքը: Բացի այդ, անցնելով Եփրատը, նա ուժով նվաճեց Ատրիքը և Փյունիկիան:

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴԼԱՅՆՈՒՄԸ

Սելևկյան պետության միացումը: Հզոր Պարթևստանի ջախջախումից հետո Տիգրան Մեծը դարձավ իր ժամանակի աշխարհի հզորագույն տիրակալներից մեկը: Նրա հետ դաշնակցեցին Միջին Ասիայի որոշ ցեղեր, որոնք պատերազմի ժամանակ զորք էին տրամադրում հայոց տիրակալին:

Պարթևստանի նկատմամբ տարած հաղթանակի արդյունքում Հայոց տերությանն էին միացվել նաև Հայոց Միջագետքը, Կորդուքը, Օսրոյենեն և Միգդոնիան: Դրանով հայկական տերությունը սահմանակից դարձավ Սելևկյան պետությանը: Վերջինս երկարատև երկպառակտչական

Կոմմագենի Երվանդունի արքայի Վահագն-Արտագնես ասարծու հեղ

Սելևկյան Ապամեա քաղաքի սվերակները

պատերազմներից չափազանց թուլացել էր: Մելիկյան ավագանին և ժողովուրդը որոշեցին իրենց երկիրը փրկել՝ հրավիրելով այլ երկրի թագավորի՝ իշխելու իրենց: Ընդ որում՝ նրանք քննարկեցին ժամանակի բոլոր հզոր արքաների թեկնածությունը և միաձայն ընտրեցին հայոց արքային: *Ք. ա. 84 թ.* մայրաքաղաք *Անտիոքում* Տիգրան Մեծը բազմեց Մելիկյանների գահին և իշխեց այնտեղ 17 տարի: Այն Մելիկյան պետությունը, որ երկար ժամանակ պայքարում էր Հայաստանին գերիշխելու համար, իր խնդրանքով մտավ Հայաստանի տիրապետության տակ:

*«Տիգրան Մեծը՝ շրջապարված իրեն ուղեկցող չորս թագավորներով»
Հեղինակ՝ իրալացի նկարիչ
Ջ. Ֆուգարո, 1885 թ.*

Միջերկրականի արևելյան ծովափի նվաճումը: Մելիկյան պետության խաղաղ նվաճումից հետո Տիգրան Մեծը շարունակեց իր հաղթարշավը: Նրա տերությանը

միացվեցին Կոմնագենեն, Կիլիկիան և Փյունիկիան:

Իրենց հմտությամբ հայտնի կիլիկյան ծովագնացներին Տիգրան Մեծը հանձնարարեց վերահսկել Միջերկրական ծովի արևելյան շրջանները:

Փյունիկյան քաղաքների գրավումից հետո հայոց տիրակալը **Ք. ա. 81 թ.** դրանց շնորհեց «ազատություններ», այսինքն՝ լայն ինքնավարություն: Այդ քաղաքների թվում էր նաև **Բերիթը** (ներկայիս Լիբանանի մայրաքաղաք Բեյրութը): Ի նշան շնորհակալության՝ քաղաքներն իրենց օրացույցները սկսեցին հաշվել այդ թվականից, որը նշվում էր նաև իրենց քաղաքային դրամների վրա:

Միջերկրական ծովի արևելյան ափի հարավային մասին տիրելու համար բուն

*Տեսարան Նաբաթեայի
թագավորության
մայրաքաղաք Պերրայից*

*Ոսկյա կահաազարդ՝
հաղթանակի դիցուհու
պատկերով.
Միսիան, Ք. ա. I դ.*

պայքար ծավալվեց Ք. ա. 70–ական թվականներին: Տիգրան Մեծի գլխավոր հակառակորդը Նաբաթեայի թագավորությունն էր: Սակայն Ք. ա. 72 թ. նա ևս ընդունեց Հայաստանի գերիշխանությունը: Հայոց տիրակալի գերիշխանությունը ճանաչեց նաև Հրեաստանը:

Ինչպես վկայում է հույն պատմիչ Ապպիանոսը, բոլոր երկրները, մինչև Եգիպտոս, ենթարկվեցին Տիգրան Մեծին: Իսկ Եգիպտոսը Հայոց տերության բարեկամ երկրներից էր: Դեռևս Ք. ա. 80 թ. Տիգրան Մեծի օգնությամբ Պտղոմեոս XII-ը Եգիպտոսից դուրս էր մղել նվաճող հռոմեացիներին և հաստատվել հայրական գահին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞ր պետությունները միացվեցին Հայոց տերությանը մինչև Ասորիքի նվաճումը:
2. Ինչպե՞ս և է՞րբ տեղի ունեցավ Մելևկյան պետության անցումը Տիգրան Մեծի իշխանությանը:
3. Մելևկյան պետությունից հետո ո՞ր երկրները միացվեցին Հայոց աշխարհակալ տերությանը:
4. Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում Տիգրան Մեծը փյունիկյան քաղաքների նկատմամբ:
5. Ե՞րբ են Նաբաթեայի թագավորությունը և Հրեաստանն ընդունել Տիգրան Մեծի գերիշխանությունը:
6. Ի՞նչ հարաբերության մեջ էր Եգիպտոսը Տիգրան Մեծի տերության հետ:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ էին նվաճված ժողովուրդները ընդունում Տիգրան Մեծի գերիշխանությունը, և անգամ իրենք էին հրավիրում նրան՝ բազմելու իրենց գահին:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Անսրիոք, երկպառակչական պատերազմ, Օսրոյենե, Միզդոնիա, Կիլիկիա, Փյունիկիա, Բերիթ, Նարբաթեայի թագավորություն, Հրեասարան

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՀՈՌՄԵԱՅԻ ՊԱՏՄԻՉ ՊՈՄՊԵՈՍ ՏՐՈԳՈՍԸ (Ք. Ա. I – Ք. Հ. I ԳԳ.) ՍԵԼԵՎԿՅԱՆ ԳԱՀԻՆ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ԲԱԶՄԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Եղբայրների փոխադարձ ատելությունը, ապա և նրանց որդիներին ժառանգաբար անցած թշնամությունն անընդհատ պատերազմներ ծնեցին, որոնք ծայրահեղ թուլության հասցրին Ասորիքն ու նրա թագավորներին: Ի վերջո ժողովուրդը դիմեց օտարի օգնությանը և սկսեց փնտրել օտարերկրացի թագավոր: Ոմանք կարծում էին, որ պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն, մյուսները՝ Եգիպտոսի Պտղոմեոսին...

Բոլորը համաձայնության եկան Հայաստանի թագավոր Տիգրանի շուրջը, որը, սեփական ռազմական ուժ ունենալուց բացի, պարթևների թագավորության դաշնակիցն էր ու Միհրդատի խնամին:

Եվ այսպես՝ հրավիրված լինելով Ասորիքի* գահին բազմելու՝ նա 17 տարի շարունակ կառավարում էր ամենայն անդորրությամբ, պատերազմներով չէր խանգարում ուրիշների հանգիստը, և ոչ ոք նրան չէր անհանգստացնում, այնպես որ, պատերազմելու անհրաժեշտություն չկար:

** Ասորիքը կազմում էր Սելևկյան պետության միջուկը:*

ՊԱՏՄԻՉ ՀՈՎՍԵՊՈՍ ՓԼԱՎԻՈՍԸ (I-II ԳԳ.) ՀՐԵԱՍՏԱՆԻ՝ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻՆ ԱՆՁՆԱՏՈՒՐ ԼԻՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այդ ժամանակ էլ լուր է հասնում, թե Հայոց թագավոր Տիգրանը երեսուն բյուր զորքով ներխուժել է Սիրիա և գալիս է Հրեաստանի դեմ: Սա, բնականաբար, ահաբեկեց թագուհուն և ժողովրդին: Ուստի նրանք բազում և արժանավայել ընծաներ ուղարկեցին նրան և դեսպաններ, երբ նա դեռևս պաշարում էր Պտղոմայիս (քաղաքը), քանի որ Սելենե թագուհին, որը կոչվում էր նաև Կլեոպատրա, այդ ժամանակ տիրում էր Սիրիային և հորդորել էր բնակիչներին դռները փակել Տիգրանի առաջ...

Գեսպանները, հանդիպելով նրան, խնդրում էին բարենպաստ պայմաններ շնորհել թագուհուն և ժողովրդին: Իսկ նա, գնահատելով այն, որ նրանք ժամանել են այդքան հեռու տարածությունից, լավագույնս հուսադրեց...

§ 4. ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական աշխարհակալության սահմանները: Ք. ա. 95–70 թթ. ընթացքում՝ ընդամենը քառորդ դարում, Տիգրան Մեծը ստեղծեց հզոր մի աշխարհակալություն: Նրա տերության սահմանները և ազդեցության ոլորտները ձգվում էին Եգիպտոսից ու Միջերկրական ծովից մինչև Հնդկաստան, Կովկասյան լեռներից և Կասպից ծովից մինչև Պարսից ծոց և Հնդկական օվկիանոս: Հայոց տերությունը՝ գերիշխանության ներքո գտնվող երկրներով և քաղաքական ազդեցության ոլորտներով հանդերձ, կազմում էր մի ահռելի տարածք: Այն 10 անգամ ավելի մեծ էր, քան բուն Մեծ Հայքի թագավորությունը:

*Մայրաքաղաք
Տիգրանակերտի պարսպի
ավերակները*

Հռոմեացի պատմիչների տեղեկությունների համաձայն՝ Տիգրան Մեծի բանակի կազմը հասնում էր 300 հազարի: Դրա մեջ ընդգրկված էին նաև նվաճված երկրների բանակները: Բուն հայկական զորքը կազմում էր շուրջ 120 հազար:

Տիգրան Մեծի հիմնած բնակավայրերը: Ք. ա. 80–ական թթ. Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատը հայտնվել էր Տիգրան Մեծի աշխարհակալության հյուսիսում: Մեծ տիրակալը կարող էր նոր մայրաքաղաք հռչակել նվաճված երկրների որևէ խոշոր քաղաք, սակայն դա դեմ էր հայրենապաշտ արքայի սկզբունքներին: **Նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտը** հիմնվեց մի վայրում, որը և՛ հայոց հողում էր, և՛ համեմատաբար կենտրոնական դիրք էր

գրավում տերության մեջ: Դա այն վայրն էր, որտեղ Ք. ա. 95 թ. թագադրվել էր արքայազն Տիգրանը: Փաստորեն, դեռևս պատանդության շրջանում նա մշակել էր աշխարհակալության հասնելու ծրագիր՝ որոշելով նաև ապագա մայրաքաղաքի տեղը: Տիգրանակերտում էլ կատարվեց նրա թագադրությունը:

Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը շրջապատված էր 50 կանգուն, այսինքն՝ 25 մետր բարձրությամբ պարսպով: Ուներ անառիկ միջնաբերդ, պալատ, թատրոն, պարտեզներ, այգիներ և որսատեղիներ: Այն ժամանակի աշխարհի մեծագույն քաղաքներից էր: Հռոմեացի պատմիչի վկայությամբ՝ հայերը սիրով և արագորեն ծաղկեցրել են նոր մայրաքաղաքը: Եվ դա արել են *«հանուն արքայի նկատմամբ փառամ սիրո և հարգանքի»*:

Հայոց տիրակալը կառուցեց երկրի համար կենսական նշանակություն ունեցող *Արքունի պողոտան*, որը կապում էր հին մայրաքաղաք Արտաշատը Տիգրանակերտին:

Արցախի Տիգրանակերտի պարսպի հատված

Արցախի Տիգրանակերտի պարսպի հատված

Կիկերոնի կիսանդրին

Մայրաքաղաքից բացի՝ Տիգրան Մեծն իր անունով հիմնադրել է ևս վեց բնակավայր: 2006 թ. հայ հնագետները հայտնաբերեցին Արցախի Տիգրանակերտը, որի պեղումները շարունակվում են մինչ օրս:

Տիգրան Մեծը ժամանակակիցների գնահատմամբ: Տիգրան Մեծը չափազանց բարձր գնահատականի է արժանացել իր ժամանակակիցների կողմից: Հռոմի ամենականավոր դեմքերից մեկը՝ Կիկերոնը (Ցիցերոնը), Մենատում արտասանած իր ճառերում Տիգրան Մեծին կոչել է *vehemens*, լատիներեն՝ *վեհագույն*: Դա Հռոմում քաղաքական գործչին տրվող բարձրագույն գնահատականն էր: Նրանից քիչ ուշ ապրած հռոմեացի պատմիչ Պատերկուլոսը Տիգրան Մեծին կոչել է **«իր ժամանակի հզորագույն թագավոր»** և **«թագավորներից մեծագույնը»**: Իսկ մեկ ուրիշ պատմիչ Տրոգոսի խոսքերով՝ նրան մեծարում էին՝ կոչելով **«Աստված»**:

- Հարցեր և առաջադրանքներ**
1. Ներկայացրե՛ք Տիգրան Մեծի տերության սահմանները:
 2. Որքան էր Տիգրան Մեծի բանակի թիվը: Դրանից որքանն էր բուն հայկական զորքը:
 3. Համեմատե՛ք հայոց երկու մեծ տիրակալներին՝ Արգիշտի I-ին և Տիգրան II Մեծին:
 4. Ե՞րբ և որտե՞ղ կառուցեց Տիգրան Մեծն իր նոր մայրաքաղաքը: Նկարագրե՛ք մայրաքաղաք Տիգրանակերտը:
 5. Ի՞նչ գնահատական է տալիս Կիկերոնը (Ցիցերոնը) Տիգրան Մեծին:
 6. Ինչպե՞ս են գնահատել և ի՞նչ պատվանուններ են տվել մյուս օտար հեղինակները Տիգրան Մեծին:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Կազմե՛ք Տիգրան Մեծի նվաճումների ժամանակագրական աղյուսակը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տիգրան Մեծի աշխարհակալ փերություն, Տիգրանակերտ, Արքունի պողոտա, Կիկերոն (Ցիցերոն), Պարտիկուլոս, Տրոգոս, «վեհագույն», «թագավորներից մեծագույնը», «Աստված» արքա

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՀՈՌՈՄԵԱՑԻ ՊԱՏՄԻՉ ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍԸ (I-II ԳԴ.)՝ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երբ Տիգրանը նոր միայն սկսում էր, նրա ծրագրերն ու հնարավորությունները խիստ համեստ էին, իսկ այժմ նա հպատակեցրել է բազում ժողովուրդների, խորտակել է, *ինչպես դեռևս չէր հաջողվել ուրիշ մեկին*, պարթևների հզորությունը, իսկ Միջագետքը հեղեղել է հելլեններով, որոնց նա ամբողջ բազմություններով բռնազաղթեցրել էր Կիլիկիայից ու Կապադովկիայից:

Այլ ժողովուրդներից նա արաբական քոչվոր ցեղերին քշեց իրենց նախկին վայրերից և բնակեցրեց իր մայրաքաղաքի մոտ, որպեսզի նրանց օգտագործի առևտրական կարիքների համար: Նրա մոտ շատ թագավորներ կային սպասավորի դրությամբ, իսկ նրանցից չորսին նա մշտապես պահում էր իր մոտ՝ որպես ուղեկից կամ թիկնապահ...

ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍԸ՝ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՄԱՍԻՆ

Տիգրանակերտը լի էր գանձերով, շքեղ կառույցներով և աստվածներին նվիրաբերված թանկարժեք ընծաներով, քանզի մասնավոր անձինք և մեծատոհմիկները, հանուն արքայի նկատմամբ տաժած սիրո և հարգանքի, միմյանց հետ մրցում էին քաղաքի շենացման ու ընդարձակման համար:

§ 5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԻ ԴԵՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Հռոմեա-հայկական պատերազմը:
Ք. ա. 71 թ. Պոնտոսի արքա Միհրդատ VI-ը, Հռոմի դեմ մղված հերթական պատերազմում պարտվելով, փախավ Հայաստան: Նրան հետապնդող հռոմեացի զորավար *Լուկուլլոսը* չհանդգնեց անցնել սահմանը, այլ պատվիրակներ ուղարկեց՝ պահանջելով հանձնել Հռոմի ռիսերին թշնամուն: Տիգրան Մեծը, սակայն, մերժեց հռոմեացիներին և չհանձնեց իր դաշնակցին ու բարեկամին:

Հռոմեական բանակը Ք. ա. 69 թ. գարնանը Լուկուլլոսի գլխավորությամբ մտավ Հայաստանի տարածք: Նույն տարվա *հոկտեմբերին* հռոմեացիները հաջողության հասան *Տիգրանակերպի* մոտ մղված ճակատամարտում: Սակայն Ք. ա. 68 թ. հայերը ջախջախեցին հռոմեական բանակը *Արածանիի ճակատամարտում* և թշնամուն դուրս բերեցին Հայաստանից: Ավելին՝ հայոց զորքերի օգնությամբ Միհրդատ Եվպատորն ազատագրեց Պոնտոսը՝ այնտեղից ևս դուրս մղելով հռոմեացիներին:

Պաշտոնազրկված Լուկուլլոսի փոխարեն Ք. ա. 66 թ. Արևելք եկավ հռոմեացի զորավար *Պոմպեոսը*: Նա կարողացավ դաշինք կնքել Տիգրան Մեծի դեմ ընդոստացած Պարթևստանի հետ: Դաշինքի համաձայն՝ Հռոմը պետք է պատերազմ սկսեր Պոնտոսի դեմ, իսկ Պարթևստանը՝ Հայաստանի: Նույն թվականի գարնանը հռոմեացիները գրավեցին Պոնտոսը: Հայաստանում

Պոմպեոսի դիմարանդակը

պարթևները պարտվեցին և փախուստի դիմեցին: Ճիշտ է, Տիգրան Մեծը կրկին հաղթեց պարթևներին, սակայն նա կորցրել էր իր դաշնակից Պոնտոսին:

Արյուշարի պայմանագիրը: Հայաստանը մնաց մենակ՝ ընդդեմ Հռոմի և Պարթևստանի: Սկսվեցին բանակցություններ Հռոմի և Հայաստանի միջև: **Ք. ա. 66 թ. Արյուշարում** Տիգրան Մեծի ու Պոնպետսի կողմից ստորագրվեց հայ-հռոմեական հաշտության պայմանագիր: Հայաստանը հոգուտ Հռոմի հրաժարվեց իր նվաճումներից: Մեծ Հայքը ճանաչվեց «Հռոմեական ժողովրդի բարեկամ և դաշնակից», ինչը ենթադրում էր ռազմական փոխօգնություն:

Մեծ տիրակալի դասերը: Ինչո՞ւ Տիգրան Մեծը գնաց նման զիջումների: Չէ՞ որ նա հաղթել էր հռոմեացիներին Ք. ա. 69-68 թթ. լուկուլլոսյան պատերազմում, Պոնպետսի

Տիգրան Մեծի արքայական թիկնազորի հերոսական ճեղքումը հռոմեա-հայկական պայրերազմի ժամանակ Հեղինակ՝ իդրալացի նկարիչ Զ. Տուգարո

Երբ հռոմեացի զորավար Լուկուլլոսը պաշարեց մայրաքաղաք Տիգրանակերտը, Տիգրան Մեծն իր վեցհազարանոց թիկնապահ գունդն ուղարկեց օգնության: Մայրաքաղաքը պաշարված էր ավելի քան 40 հազարանոց թշնամու բանակով: Հայոց արքայական թիկնազորը զարմանքի ու հիացմունքի արժանի սխառնք կատարեց, բացառիկ հերոսական մի գործողություն՝ ճեղքելով ու անցնելով հռոմեական բանակի միջով: Թիկնազորը մտավ մայրաքաղաք և այնտեղից անվսառ դուրս բերեց թագուհուն, արքայական կանանցն ու գանձարանը:

հետ բախում չէր ունեցել, իսկ պարթևներին հերթական անգամ պարտության էր մատնել Ք. ա. 66 թ.:

Առաջին հայացքից անհասկանալի թվացող այս քայլը բացատրվում է Տիգրան Մեծի հայրենապաշտությամբ: Պատերազմը շարունակելու դեպքում Հայաստանը միայնակ պետք է կռվեր ընդդեմ Հռոմի և Պարթևստանի, այլ կերպ ասած՝ ընդդեմ ամբողջ աշխարհի:

Տիգրան Մեծը մահացավ Ք. ա. 55 թվականին 85 տարեկան հասակում: Նա սերունդների հիշողության մեջ մնաց որպես **հզորագույն և հայրենապաշտ տիրակալ:**

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ սկսվեց հռոմեա-հայկական պատերազմը: Ինչ դեպքեր էին նախորդել դրան:
2. Երբ են տեղի ունեցել Տիգրանակերտի և Արածանիի ճակատամարտերը: Համեմատե՛ք դրանք:
3. Ինչպե՞ս ավարտվեց Լուկուլլոսի արշավանքը Հայաստան:
4. Պոմպեոսը երբ եկավ Արևելք: Ինչ քայլեր նա ձեռնարկեց:
5. Ինչո՞ւ Արտաշատի պայմանագրով Տիգրան Մեծը կատարեց մեծ զիջումներ:
6. Երբ մահացավ Տիգրան Մեծը: Բնորոշե՛ք նրան իբրև տիրակալի:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով Տիգրան Մեծը կարո՞ղ էր շարունակել պատերազմը: Հիմնավորե՛ք ձեր տեսակետը:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լուկուլլոս, Տիգրանակերտի և Արածանիի ճակատամարտեր, Պոմպեոս, Արտաշատի Ք. ա. 66 թ. պայմանագիր, «Հռոմեական ժողովրդի բարեկամ և դաշնակից», հայրենապաշտ տիրակալ

§ 6. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՏԱՎԱԶԴ ԻԻ-Ի ՕՐՈՔ

Կրասոսի արշավանքը: Տիգրան Մեծին հաջորդեց որդին՝ *Արտավազդ II-ը* (Ք. ա. 55–34 թթ.): Նա ևս Արտաշեսյան արքայատոհմի նշանավոր ներկայացուցիչներից է: Ստացել էր հիանալի կրթություն, գրել է «*ողբերգություններ, ճառեր ու պարմական երկեր*»:

Ք. ա. 54 թ. Հռոմն արևելք ուղարկեց *Կրասոս* զորավարին, որի նպատակը Պարթևստանի գրավումն էր: Քանի որ Հայաստանը Արտաշատի պայմանագրով համարվում էր Հռոմի «դաշնակից և բարեկամ», Կրասոսը Արտավազդ II-ից պահանջեց օգնական զորք: Սակայն նա չկատարեց Արտավազդ II-ի պայմանները, որոնք բխում էին Հայաստանի շահերից: Ուստի Մեծ Հայքի արքան նրան օգնություն չտրամադրեց:

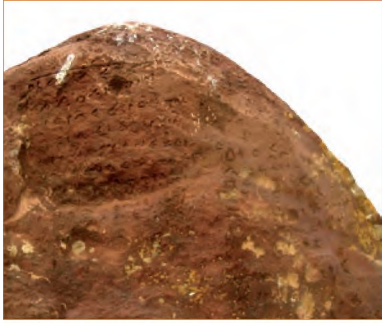
Ք. ա. 53 թ. Կրասոսը սկսեց արշավանքը: Նույն թվականին *Խառանի* ճակատամարտում Հռոմեական զորքը ջախջախիչ պարտություն կրեց: Մպանվեց նաև Կրասոսը:

Մինչ այդ Պարթևստանի արքա Օրոդես II-ը Կրասոսի դեմ ուղարկել էր իր Սուրեն զորավարին, իսկ ինքը մեկնել էր Հայաստան: Հայ և պարթև արքաները բարեկամության դաշինք կնքեցին: Այն ամբայնդվեց պարթև արքայազն Բակուրի և Արտավազդ II-ի քրոջ ամուսնությամբ:

Արտաշատ մայրաքաղաքում տեղի են ունենում տոնական հանդեսներ: Դաշնակից արքաները ներկայացում էին դիտում,

Արտավազդ II-ի դիմերեսը և դարձերեսը

Արևավիրի հունարեն
արձանագրություններից:
Դրանցից մի քանիսը
չափածո ողբերգությունների
հասրվածներ են,
որոնց հեղինակը,
ուսումնասիրողների
կարծիքով, եղել է
Արյուսավազդ II արքան:

երբ բերվեց սպանված Կրասոսի գլուխը և նետվեց նրանց առջև՝ ի նշան հաղթանակի:

Հռոմեական նոր արշավանքը: Պարթևստանում Ք. ա. 38 թ. գահը զավթեց Օրոդես II-ի որդի Հրահատը: Նրա գահակալությամբ հայ-պարթևական դաշինքը խզվեց:

Շուտով արևելք արշավեց մեկ այլ հռոմեական զորավար՝ **Անտոնինոսը**, որը նույնպես ծրագրում էր նվաճել Պարթևստանը: Նա, ելնելով Կրասոսի սխալներից, նախընտրեց արշավել Հայաստանի տարածքով, ինչպես ժամանակին խորհուրդ էր տվել Արտավազդ II-ը: Հայոց արքան որոշեց կրկին ստանձնել Արտաշատի պայմանագրով ունեցած պարտավորությունները: Նա Անտոնինոսին տրամադրեց օգնական զորք և թույլատրեց պարթևների դեմ արշավել Հայաստանով:

Անտոնինոսը 100-հազարանոց բանակով Ք. ա. 36 թ. սկսեց ռազմարշավը, սակայն խայտառակ պարտություն կրեց: Հռոմեացիները այս արշավանքի ընթացքում կորցրին 44 հազար զինվոր: Անտոնինոսի զորքը հետ քաշվեց Հայաստան, որտեղ հայերը ապաստան տվեցին հռոմեացիներին:

Անտոնինոսը Հռոմում արդարանալու համար պարտության մեղքը բարդեց Արտավազդ II-ի վրա: **Ք. ա. 34 թ.** Անտոնինոսի զորքերն անակնկալ ներխուժեցին Հայաստան: Արյունահեղությունից խուսափելու նպատակով հայոց արքան գնաց բանակցությունների, սակայն խաբեությամբ ձերբակալվեց և տարվեց Եգիպտոս: Մեծ Հայքի թագավոր հռչակվեց Արտավազդի որդին՝

Արտաշես II-ը (Ք. ա. 30–20 թթ.): Սակայն Արտաշեսն ի վիճակի չեղավ պայքարելու հռոմեացիների դեմ: Նա հարկադրված իր զորքով ապաստան գտավ Պարթևստանում: Վերջինիս արքան, հասկանալով իր սխալը, որոշել էր բարեկամանալ Հայաստանի հետ:

Անտոնիոսը Եգիպտոսում պահանջեց, որ գերված Արտավազդ II-ն ու նրա ընտանիքը խոնարհվեն և երկրպագեն իր կնոջը՝ Կլեոպատրային՝ դրա դիմաց խոստանալով ազատություն: Սակայն վեհանձն արքան և նրա ընտանիքն արհամարհեցին Անտոնիոսին՝ գերադասելով արժանապատիվ մահը: Ք. ա. 31 թ. Արտավազդ II-ը և հայոց թագուհին մահապատժի ենթարկվեցին: Իսկ երկու արքայորդիները մնացին պատանդության մեջ և ուղարկվեցին Հռոմ:

*Եգիպտոսի թագուհի
Կլեոպատրա*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ է գահակալել Արտավազդ II-ը: Բնութագրե՛ք նրան:
2. Ե՞րբ է տեղի ունեցել Կրասոսի արշավանքը և ինչպե՞ս է ավարտվել:
3. Ե՞րբ է կնքվել և ինչո՞վ է ամրապնդվել հայ-պարթևական դաշինքը:
4. Ո՞ր թվականին սկսվեց Անտոնիոսի արշավանքը: Ներկայացրե՛ք դրա արդյունքները:
5. Ե՞րբ և ինչո՞ւ գերվեց Արտավազդ II արքան:
6. Ի՞նչ վեհանձն արարքով աչքի ընկավ Արտավազդ II-ի ընտանիքը գերության մեջ:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Արտավազդ II, Կրասոս, Իսառանի ճակատամարտ, Սուրեն զորավար, Անարոնիոս, Կլեոպատրոս, Արտաշես II

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍԸ՝ ԱՐՏԱՇԱՏՈՒՄ ՀԱՅ ԵՎ ՊԱՐԹԵՎ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԳԱՇԻՆՔԻ ՈՒ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԲԵՐՎԵՑ ԿՐԱՍՈՍԻ ԳԼՈՒԽԸ

Նրանք միմյանց համար խնջույքներ ու գինարբույքներ էին կազմակերպում, որոնց ընթացքում հաճախ բեմադրվում էին հունական ներկայացումներ, քանզի Օրոդեսին անծանոթ չէին հունական լեզուն և գրականությունը, իսկ Արտավազդը հորինում էր նույնիսկ ողբերգություններ և գրում ճառեր ու պատմական երկասիրություններ, որոնցից մի քանիսը մինչ այժմ պահպանվել են:

Այն պահին, երբ արքունիք բերեցին Կրասոսի գլուխը, ... ողբերգակ դերասան Յասոն Տրալացին արտասանում էր Էվրիպիդեսի «Բաքոսուհիներից» հատվածներ: Այն ժամանակ, երբ նրան ծափահարում էին, դահլիճ մտավ Սիլակեսը և երեսնիվայր ընկավ արքայի առաջ, և ապա նա սրահի մեջտեղ նետեց Կրասոսի գլուխը:

ԳԻՈՆ ԿԱՍԻՈՍԸ՝ ԳԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԱՐՏԱՎԱԶԴ ԻԻ ԵՎ ՆՐԱ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ՎԵՀԱՆՁՆ ՊԱՀՎԱԾՔԻ ՄԱՍԻՆ

Ո՛չ աղերսեցին նրան (Կլեոպատրային), ո՛չ իսկ երկրպագեցին, թեպետև նրանց շատ էին ստիպում և շատ էին հուսադրում՝ ազատություն խոստանալով, ու որովհետև նրան պարզապես իր անունով կոչեցին, նրանք վեհամիտ մարդկանց համբավ շահեցին:

§ 7. ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԳԱՀԱԿԱԼՆԵՐԸ

Արտաշես II-ի գահակալումը: Ք. ա. 30 թ. իր գործով վերադառնալով Պարթևստանից՝ Արտաշես II-ն ազատագրեց Հայաստանը: Նա ջախջախեց Հռոմի դաշնակից Ատրպատականի արքային և նրա երկիրը միացրեց իր պետությանը:

Արտաշես II-ը ջանքեր գործադրեց Հայաստան վերադարձնելու իր եղբայրներին, սակայն հաջողություն չունեցավ:

Արտաշես II-ը, օգտվելով տասնամյա խաղաղության ժամանակամիջոցից՝ շենացրեց ու կրկին հզորացրեց երկիրը: Նա հատեց դրամներ՝ իր պատկերով ու «Արքայից արքա» մակագրությամբ:

Իր ներքին հարցերը կարգավորելուց հետո Հռոմը կրկին ուշադրությունը սևեռեց Արևելքի վրա: Ք. ա. 20 թ. հռոմեական զորքերով Հայաստան ուղարկվեց Արտավազդ II-ի պատանդ տարված որդիներից **Տիգրանը**: Նա 14 տարի ապրել էր հռոմեացիների մեջ, ուստի Հռոմում կարծում էին, որ Հայաստանի գահին նա կլինի հռոմեասեր գործիչ: Երբ հռոմեական զորքը հատում էր Հայաստանի սահմանը, Արտաշես II-ն անհայտ հանգամանքներում սպանվեց: Իշխանափոխությունը տեղի ունեցավ առանց պատերազմի. գահ բարձրացավ **Տիգրան III-ը**:

Հայաստանը վերջին Արտաշեսյանների օրոք: Տիգրան III-ը Մեծ Հայքում իշխեց **Ք. ա. 20-ից մինչև Ք. ա. 8 թվականը**: Հռոմեացիները նրան գահ էին բարձրաց-

Տիգրան III-ի դրամներից. դիմերեսը և դարձերեսը

*Տիգրան IV-ի և Էրատրոյի
համարեղ դրամներից.
դիմերեսը և դարձերեսը*

րել՝ պայմանով, որ Հայաստանի հաջորդ արքային նույնպես պետք է նշանակեն իրենք: Սակայն հռոմեացիներն իրենց հաշվարկներում սխալվեցին: Հայաստանում որոշ ժամանակ իշխելուց հետո Տիգրան III-ը սկսեց գերադասել հայկական շահերը: Շատ լավ գիտակցելով, թե որքան կարևոր է Հայաստանի համար սեփական ժառանգական իշխանությունը, նա գահաժառանգ հռչակեց իր Տիգրան անունով որդուն:

Տիգրան III-ի մահից հետո՝ Ք. ա. 8 թ., գահ բարձրացավ *Տիգրան IV-ը*:

Հռոմեացիները, չհաշտվելով Հայաստանում իրենց ազդեցության կորստի հետ, Ք. ա. 5 թ. ուժով գահ բարձրացրին *Արտավազդ III-ին*: Վերջինս Արտավազդ II-ի՝ պատանդության մեջ գտնվող մյուս որդին էր: Նա 29 տարի ապրել էր հռոմեական միջավայրում և դարձել էր խիստ հռոմեասեր գործիչ:

Այդ պատճառով հայերը Ք. ա. 2 թ. գահին կեց արին Արտավազդ III-ին և կրկին գահ բարձրացրին Տիգրան IV-ին: Այս անգամ նա կառավարեց իր քույր Էրատոյի հետ միասին:

Հռոմը ստիպված էր հաշվի նստել հայերի հետ: Ք. հ. 1 թվականին հյուսիսային լեռնականների դեմ մղված պատերազմում հայոց արքան զոհվեց, իսկ թագուհի Էրատոն հրաժարվեց գահից: **Այդպես անկում ապրեց Արտաշեսյան արքայապոռհներ:** Սակայն Մեծ Հայքի թագավորությունը պահպանվեց: Հայոց գահի շուրջ օտար գահակալների կողմից սուր պայքար ծավալվեց:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ է թագավորել Արտավազդ II-ից հետո: Ներկայացրե՛ք նրա գահակալումը:
2. Հռոմեացիներն ո՞ւմ գահ բարձրացրին Ք. ա. 20 թ.:
3. Ի՞նչ գիտեք Տիգրան III-ի մասին:
4. Ներկայացրե՛ք Մեծ Հայքի գահին իշխած Արտաշեսյան վերջին արքաներին:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Ծանոթացե՛ք հաջորդ էջում բերված Արտաշեսյան արքայատոհմի ժամանակագրական աղյուսակին և համեմատե՛ք Երվանդականների հետ:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տիգրան III, Տիգրան IV, Արտավազդ III, Էրայրո, Արտաշեսյան արքայատոհմի անկում

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊՏԳՈՄԵՈՍԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Մեր թվարկության հենց սկզբին անկում ապրեց Արտաշեսյան հարստությունը, սակայն Մեծ Հայքի թագավորությունը նույն սահմաններով շարունակեց գոյություն ունենալ մինչև IV դ. վերջերը: Այդ իրավիճակն արձանագրված է անտիկ աշխարհի նշանավոր աշխարհագրագետ Պտղոմեոսի (I-II դդ.) քարտեզներում, որոնցում հատուկ նշվում են Մեծ Հայքը և Փոքր Հայքը:

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ-ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆՆԵՐԻ ԱՐՔԱՅԱՅԱՆԿ

Արտաշես I, որդի Զարեհի
(Ք.ա. 189 — մոտ Ք. ա. 160 թթ.)

Արտավազդ I, որդի Արտաշես I-ի
(մոտ Ք. ա. 160 – Ք. ա. 115 թթ.)

Տիգրան I,
որդի Արտաշես I-ի
(Ք. ա. 115 – Ք. ա. 95 թթ.)

Տիգրան II,
որդի Տիգրան I-ի
(Ք. ա. 95 – Ք. ա. 55 թթ.)

Արտավազդ II,
որդի Տիգրան II-ի
(Ք. ա. 55 – Ք. ա. 34 թթ.)

Արտաշես II,
որդի Արտավազդ II-ի
(Ք. ա. 30 – Ք. ա. 20 թթ.)

Տիգրան III,
որդի Արտավազդ II-ի
(Ք. ա. 20 – Ք. ա. 8 թթ.)

Տիգրան IV,
որդի Տիգրան III-ի
(Ք. ա. 8 – Ք. ա. 5 թթ.)

Արտավազդ III,
որդի Արտավազդ II-ի
(Ք. ա. 5 – Ք. ա. 2 թթ.)

Տիգրան IV և Էրատոս
(Ք. ա. 2 – Ք. հ. 1 թթ.)

Էրատոս
(6–12 թթ.)

§ 1. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆՑՈՒՄԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայ ժողովրդի պայքարը անկախության պահպանման համար: I դարի առաջին կեսին Հայաստանում գահակալական լուրջ պայքար էր ծավալվել:

Վերջին Արտաշեսյանների օրոք Հռոմեական կայսրությունը ուժեղացրել էր ճնշումը Հայաստանի վրա: **2 թ.** Օգոստոս կայսեր թոռան՝ Գայոս Կեսարի գլխավորած բանակը, ներխուժելով Հայաստան, շարժվեց դեպի երկրի խորքը: Հասնելով Արշարունյաց գավառը՝ հռոմեացիները պաշարում են *Արտազեսու* բերդը: Հայ պաշտպանները հերոսաբար դիմադրում են հռոմեական լեգեոններին:

Հռոմեական հրամանատարին վերացնելու նպատակով հայ բերդապահ *Ադդոնը* դիմում է ռազմական խորամանկության: Բանակցությունների պատրվակով նա ժամանում է հռոմեական ճամբար և Գայոս Կեսարի հետ հանդիպման ընթացքում դաշույնով ծանր վիրավորում նրան: Գայոսի թիկնապահների հետ մենամարտում Ադդոնը հերոսաբար գոհվում է, իսկ Արտազեսուի պաշտպանները շարունակում են դիմադրությունը:

Արտաշեսյանների արքայատոհմից հետո Արտաշատում գահակալած թագավորներից առավել նշանավորը *Ջենոնն էր (18–34 թթ.):*

*Ջենոն–Արտաշեսի
դրամներից.
դիմերեսը և դարձերեսը*

Աբգար արքան՝ Քրիստոսի պատկերով, որնանկար Վարազա վանքից

Հարված Ուռհա-Եղեսիայի բերդից

Նրա թագավորության տարիները խաղաղ էին, և հայ ժողովուրդը նրան սիրով կոչում էր Զենոն–Արտաշես: Նրա մահից հետո Արտաշատում գահակալում են Պարթևստանի և Հռոմի դրածո թագավորները:

Հռոմը ծրագրել էր նվաճել Հայաստանը և այն վերածել կայսերական նահանգի: Իսկ Պարթևները, մրցակցելով Հռոմի հետ, ցանկանում էին ձեռք բերել հուսալի դաշնակից: Ուստի հայ ժողովուրդը դաշնակցեց պարթևների հետ՝ ընդդեմ հռոմեացիների նվաճողական քաղաքականության:

Հայոց արքա Աբգար: Ի դարի առաջին կեսին Մեծ Հայքի թագավորական իշխանությունը ներկայացված էր երկու կենտրոններով: Մեկն *Արտաշատում* էր, իսկ մյուսը՝ Հյուսիսային (Հայկական) Միջագետքում գտնվող *Ուռհա-Եղեսիայում*:

Այդ ժամանակաշրջանում *Ուռհա-Եղեսիայում* գահակալում էր Հայկազուն–Երվանդյաններից սերող Հայոց Աբգարյանների արքայատոհմը: Իրա ամենանշանավոր ներկայացուցիչն էր **Աբգար V** թագավորը (4-7 թթ., 13-50 թթ.): Նրա թագավորության տիրույթների մեջ էին մտնում նաև Հայաստանի հարավարևմտյան շրջանները:

Հայոց արքա Աբգարը, իմանալով իր պարթև ազգականների միջև ծագած խռովության մասին, մեկնում է Պարթևստան: Խռովությունը հարթելուց հետո նա ծանր հիվանդանում է և վերադառնում Եղեսիա: Լսելով Քրիստոսի մասին՝ Աբգարը նամակով խնդրում է *Քրիստոսին* գալ Եղեսիա

և բուժել իրեն: Եղեսիա է գալիս Քրիստոսի աշակերտներից *Թադեոս* առաքյալը: Նա քարոզում է Ավետարանը և բուժում Արգարին: Արգարից հետո նրա թագավորությունը երկու մասի է բաժանվում: Մեծ Հայքի հարավում գահակալում է նրա քրոջ որդին՝ Սանատրուկ I-ը, իսկ Եղեսիայում՝ Արգարի որդին:

Քրիստոսի տասներկու աշակերտներից *Թադեոս* և *Բարդուղիմեոս* առաքյալները Հայաստանում հանդիպում են Արտաշատի մոտ՝ *Օթեսաց խաչ* վայրում: Նրանց քարոզչությանը հիմնվում է Հայ առաքելական եկեղեցին:

Պայքար Հռոմի դրածոների դեմ: Արտաշատում գահը գավթած վրաց թագավորի եղբայր Միհրդատին հայերը վտարում են երկրից: Սակայն Միհրդատը հռոմեական ուժերի օգնությամբ կրկին բռնազավթում է Մեծ Հայքի գահը: Այդ դաժան անձնավորությունը առաջացրել էր հայ ժողովրդի ատելությունը: Միհրդատի եղբորորդին՝ *Հոսրամիզդը*, դավադրաբար սպանելով նրան, *51 թ.* Արտաշատում գավթում է գահը: Դա առաջացնում է հայ ժողովրդի ցասումը:

Պարթևստանի թագավոր *Վաղարշ I Արշակունին (51-80 թթ.)* Հռոմեական կայսրության դեմ որոշում է ստեղծել դաշինք: Նա մտադիր էր իր եղբայրներից մեկին՝ Տրդատին, դարձնել Հայաստանի, իսկ մյուսին՝ Բակուրին՝ Ատրպատականի թագավոր: *52 թ.* Վաղարշը և Տրդատը պարթևական զորքով մտնում են Հայաս-

*Թադեոս առաքյալ
Հեղինակ՝ Հակոբ
Հովնաթանյան*

*Բարդուղիմեոս առաքյալ
Հեղինակ՝ Հակոբ
Հովնաթանյան*

*Պարթև Վաղարշ I
արքայի դրամներից*

տան: Հռադամիզդը, փախչում է Վիրք: Սակայն ցրտաշունչ ճմռան և հիվանդությունների պատճառով պարթևական զորքը հեռանում է երկրից:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՞ք իրավիճակը Հայաստանում I դարի առաջին կեսին:
2. Պատմե՞ք Ադդոնի սխրագործության մասին:
3. Արտաշեսյան արքայատոհմից հետո ո՞վ էր Արտաշատում գահակալած թագավորներից առավել նշանավորը:
4. Որտե՞ղ էր թագավորում Արգարյանների արքայատոհմը:
5. Ինչո՞ւ էր Արգար V-ը Քրիստոսին Եդեսիա հրավիրում, ի՞նչ պատահեց հետո:
6. Ի՞նչ նպատակ ուներ Վաղարշ I Արշակունին:
7. Ե՞րբ առաջին անգամ Վաղարշը և Տրդատը զորքով մտան Հայաստան:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչո՞ւ էին հայերը դաշնակցում պարթևների, այլ ոչ հռոմեացիների հետ:

Արարագերս բերդ, Զենոն–Արարաշես, Արգարյանների արքայապրոհի, Արգար V, Օթեսց խաչ, Մանասիրուկ I, Հայ առաքելական եկեղեցի, Հռոմի դրածոներ

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

**ՓՐԿՉԻ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԹՈՎՄԱՍ ԱՌԱՔՅԱԼԻ
ԳՐԱԾ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ԱԲԳԱՐԻ ԹՂԹԻՆ
(ըստ Մովսես Խորենացու)**

Երանի նրան, ով ինձ հավատում է՝ ինձ տեսած չլինելով: Քանզի Իմ մասին գրված է. «Ովքեր Ինձ տեսնեն, չեն հավատա Ինձ, իսկ ովքեր չտեսնեն, նրանք կհավատան Ինձ և կապրեն»: Իսկ այն մասին, որ դու Ինձ գրեցիր, որ Ես գամ քեզ մոտ, ապա արժան է, որ Ես կատարեմ այստեղ այն ամենը, ինչի համար ուղարկված եմ: Եվ երբ այդ կատարեմ, ապա կհամբարձվեմ Նրա մոտ, որն Ինձ ուղարկել է: Եվ երբ համբարձվեմ, կուղարկեմ այստեղի իմ աշակերտներից մեկին, որպեսզի նա բժշկի քո ցավերը, և քեզ ու նրանց, որ քեզ հետ են, կյանք շնորհի:

Այս թուղթը բերեց Անանը՝ Արգարի սուրհանդակը, Փրկչի կենդանագիր պատկերի հետ միասին, որը մինչև այսօր պահվում է Եդեսիա քաղաքում:

**ՀՈՌՄԵԱՅԻ ՊԱՏՄԻՉ ՏԱԿԻՏՈՍԸ՝ ԶԵՆՈՆ–ԱՐՏԱՇԵՍԻ
ԹԱԳԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Զենոնն ամենավաղ մանկությունից յուրացրել էր հայերի սովորություններն ու նիստուկացը, ընտելացել էր նրանց որսերին, այլ բարքերին... և գրավել էր իր կողմն առաջնորդներին, ինչպես և հասարակ ժողովրդին: Արդ՝ Գերմանիկոսը ազնվականության հավանությամբ և շրջապատող ժողովրդի բազմության ներկայությամբ նրա գլխին դրեց Արտաշատ քաղաքում թագավորական պատվանշանը: Ժողովուրդը, հարգանք հատուցանելով թագավորին, նրան ողջունում էր՝ անվանելով Արտաշես, և այդ անունը նրան տվել էին ըստ քաղաքի անվան:

§ 2. ՏՐԴԱՏ I-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ

Տրդատ I-ի արձանը
Փարիզում, Վերսալ

Հայ-պարթևական դաշինքն ընդդեմ Հռոմեական կայսրության: Հայ-պարթևական դաշնակից ուժերով Տրդատ Արշակունին **54 թ.** կրկին փորձում է գահակալել Արտաշատում: Սակայն անհրաժեշտ էր հաղթահարել Հռոմի դիմադրությունը: Ներոն կայսեր (54–68 թթ.) հրամանով Արևելք է գալիս զորավար *Կորբուլոնը*: Նրա լեգեոնները Մեծ Հայք են ներխուժում և ճամբար խփում Բարձր Հայքի Կարնո դաշտում: Այսպես սկսվում է *յուսար յուսի րևած պապերազնը* հռոմեական և հայ-պարթևական ուժերի միջև:

Այդ ժամանակ Վաղարշը զբաղված էր Պարթևստանի արևելքում, ուստի Տրդատը հռոմեական բանակին դիմակայում էր հայկական ուժերի օգնությամբ: Սակայն ուժերն անհավասար էին: Կորբուլոնի զորքը, ավեր սփռելով, շարժվում է դեպի Արտաշատ: Տրդատը փոքրաթիվ ջոկատով ստիպված հեռանում է Ատրպատական:

Կորբուլոնը **58 թ.** գրավում է Արտաշատը, ավերում այն և շարժվում դեպի Տիգրանակերտ: Ճանապարհին հռոմեական լեգեոնները հանդիպում են հայկական ուժերի համառ դիմադրությանը: Սակայն նրանց ի վերջո հաջողվում է գրավել Տիգրանակերտը:

Վաղարշ I-ը, մեծաքանակ զորքով մտնելով Հայաստան, պաշարում է Տիգրանակերտը: Կորբուլոնը ստիպված զինադա-

դար է խնդրում: Վաղարշը դադարեցնում է Տիգրանակերտի պաշարումը՝ պայմանով, որ Տրդատին Հայոց թագավոր ճանաչելու առաջարկով դեսպանություն ուղարկվի Հռոմ: Սակայն Ներոն կայսրը չի համաձայնում Վաղարշի առաջարկին և **61 թ.** Հայաստան է ուղարկում հռոմեական նոր զորք՝ *Պետրոս* զորավարի հրամանատարությամբ: Պետոսը սպառնում էր Հայաստանում հաստատել հռոմեական կարգեր և ժողովրդին հարկման ենթարկել: Այսպիսի սպառնալիքներ լսելով՝ հայերն ավելի են ուժեղացնում իրենց աջակցությունը Տրդատին:

62 թ. գարնանը Արածանիի ափին՝ **Հռանդես** վայրում, տեղի ունեցած ճակատամարտում Պետոսի լեգեոնները պարտություն են կրում Վաղարշի ու Տրդատի գլխավորած հայ-պարթևական ուժերից: Հռոմեական զինվորներն, ի նշան պարտության, ծնկաչոք անցնում են հայ-պարթևական զորքի նիզակների՝ «լծի» տակով: Դա մեծագույն խայտառակություն էր հռոմեական անպարտելի համարվող բանակի համար:

Ներոն կայսրը ճիգեր էր գործադրում փրկել Հռոմի հեղինակությունը: Նա որոշում է շարունակել պատերազմը: Երբ Վաղարշի պատվիրակությունը ժամանում է Հռոմ, կայսրը հայտնում է, որ կճանաչի Տրդատի գահակալությունը, եթե նա անձամբ գա իր տերության մայրաքաղաք և թագը ստանա իրենից:

Տրդատ I-ի գահակալությունը: Կորբուլոնը 64 թ. վերստին արշավում է Հայաս-

Կորբուլոնի լայիններեն արձանագրությունը՝ հայրնաբերված Գաբրիելի շրջանում

Արեգակին նվիրված փառարար Գառնիկում կառուցված Տրդատ I-ի օրոք

Տրդատ I-ի հունարեն արձանագրությունը՝ հայրնաբերված Ապարանում

տան: Սակայն պատերազմը վերսկսելու փոխարեն պարթևական թագավորին խորհուրդ է տալիս ընդունել Ներոնի առաջարկը: Վաղարշ I-ը և Տրդատը համաձայնում են՝ պայմանով, որ խաղաղության պայմանագիրը կնքվի Հռանդեայում: Այդպես էլ արվում է:

Հռանդեայի պայմանագրի համաձայն՝ **65 թ.** Տրդատը մեծ շքախմբով մեկնում է Հռոմ: Ուղևորության ծախսերը հոգում էր կայսերական գանձարանը: Հասնելով Նեապոլիս (Նեապոլ) քաղաքը և ներկայանալով Ներոնին՝ Տրդատը հրաժարվում է իր վրայից հանել սուրբ: Դա կայսերական պալատում ընդունված արարողակարգի խախտում էր, սակայն Տրդատն իրեն պահում է որպես հաղթանակած կողմ:

Տրդատն ու Ներոնը այդտեղից միասին ժամանում են Հռոմ: Կայսրության մայրաքաղաքում մեծ հանդիսավորությամբ Տրդատը թագադրվում է: Ներոնը Տրդատին ճանաչում է Հայաստանի թագավոր և նրան մեծ գումար ու արհեստավորներ տրամադրում՝ Կորբուլոնի կողմից ավերված Արտաշատը վերականգնելու համար:

Տրդատ I-ը 66 թ. վերադառնում է Հայաստան: Նրա գահակալության տարիներին (66–88 թթ.) Հայաստանի ներքին և արտաքին վիճակը կայունանում է: Արտաշատ մայրաքաղաքի վերականգնման հետ մեկտեղ Տրդատ I-ը կառուցապատում է Գառնու հինավուրց ամրոցն՝ իր շինություններով և Արեգակին նվիրված տաճարով:

Գառնու ամրոցի կառուցման մասին Տրդատ I-ի արձանագրությունը

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ք. Հ. I ԴԱՐՈՒՄ

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ է սկսվել և քանի՞ տարի է տևել հայ-պարթևական պատերազմն ընդդեմ Հռոմեական կայսրության:
2. Ո՞վ էր Կորբուլոնը, է՞րբ գրավեց Արտաշատը:
3. Բնչ պահանջեց Վաղարշ Արշակունին Կորբուլոնից Տիգրանակերտի պաշարումը դադարեցնելու դիմաց:
4. Ո՞վ փոխարինեց Կորբուլոնին: Ինչո՞ւ էին հայերը աջակցում Տրդատ Արշակունուն:
5. Բնչ հետևանքներ ունեցավ Հռանդեայի ճակատամարտը:
6. Ներկայացրե՞ք Տրդատի թագադրման պատմությունը:
7. Ե՞րբ է գահակալել Տրդատ I-ը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Տրդատն ու Վաղարշը պնդեցին, որ պայմանագիրը կնքվի հենց Հռանդեայում:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Հայ-պարթևական պատերազմ՝ ընդդեմ Հռոմեական կայսրության, Ներոն, Կորբուլոն, Հռանդեայի ճակատամարտ, Տրդատ I

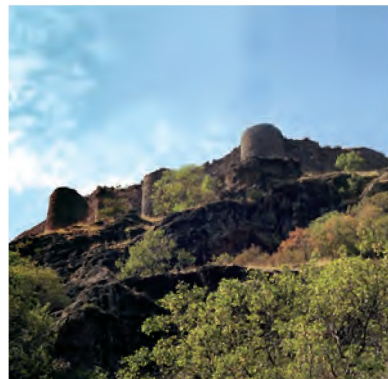
§ 3. ՄԵԾ ՀԱՅԲԸ I ԳԱՐԻ ՎԵՐՋԻՑ ՄԻՆՉԵՎ III ԳԱՐԻ ՍԿԻՋԲԸ

Սանատրուկ II: Տրդատ I-ին հաջորդած Սանատրուկ II-ը (88–110 թթ.) փայլուն տիրապետում էր ռազմարվեստին: Նրա օրոք Արածանիի ափին՝ Սշո դաշտում, կառուցվեց *Մծուրքը:* Ըստ Հռոմի և Պարթևստանի պայմանավորվածության՝ Հայաստանում գահակալում էր միայն այն անձնավորությունը, ով ստանում էր երկու կողմերի համաձայնությունը: Երբ խախտվում էր այդ պայմանավորվածությունը, Հայաստանը դառնում էր թե՛ պայքարի թատերաբեմ:

Վաղարշ I: Վաղարշ I Արշակունու (117–140 թթ.) օրոք Արարատյան դաշտում գտնվող նախկին Վարդգեսավան գյուղաքաղաքը վերածվեց մեծ քաղաքի: Նրա անունով այն կոչվեց *Վաղարշապատ:* Արքունիքը տեղափոխվեց նոր մայրաքաղաք:

Վաղարշ I-ից հետո Հռոմեական կայսրությունը Հայաստանի թագավոր նշանակեց Հռոմի ծերակույտի անդամ Սոհենոսին, ով հայտնի էր նաև Տիգրան անունով:

Արշակունիների ժառանգական իշխանության հասարակույթը: Մեծ Հայքում գահակալած *Վաղարշ II-ի* ժամանակներից (185–198 թթ.) Արշակունիների արքայատոհմի գահակալությունը Հայաստանում դարձավ ժառանգական՝ թագը հորից անցնում էր որդուն: Վաղարշ II-ը շարունակում է Վաղարշապատի կառուցապատումը և ամրությունների ստեղծումը: Նա պաշտպանում է երկիրը Կովկասի լեռնական ցեղերի հարձակումներից, որոնց դեմ մղած պայքարում էլ զոհվում է:

Գեղի ամրոցը՝
Կարավաթերդը

Վաղարշապատի (Էջմիածին) Մայր փանարի թանգարանում պահվող կարևորագույն երկու մասունքները՝ իրենց պահպարտներով. Նոյյան փապանի բեկորը և գեղարդը, որով խոցել են Հիսուս Քրիստոսին

Վաղարշ II-ին հաջորդում է որդին՝ Խոսրով I-ը (198–215 թթ.): Նա հոր մահվան վրեժը լուծելու նպատակով հայոց գործով արշավում է նույն լեռնական ցեղերի դեմ և ջախջախում նրանց: Հռոմեական կայսրը, որոշելով կայսրությանը ենթարկել Հայաստանը, խաբեությանը Ասորիք է հրավիրում Խոսրով I-ին, ձերբակալում և ուղարկում Հռոմ: Հայաստանում գահակալած Խոսրովի որդու՝ Տրդատ II-ի (216–252 թթ.) գլխավորությամբ հայերը ջախջախում և երկրից վտարում են հռոմեական զորքը: Այդ ընթացքում Հռոմում բանտարկության մեջ մահացել էր Խոսրով I-ը: Հայ-հռոմեական հարաբերությունները բարելավելու նպատակով Հռոմի նոր կայսրը թագ է ուղարկում Տրդատ II-ին:

Պարթևստանում գահակալական կռիվներից թուլացած պարթև Արշակունիները չեն կարողանում դիմակայել Սասանյաններին: 226 թ. Սասանյան Արտաշիրը գրավում է երկրի գահը: Այդ ժամանակվանից մեր հարևան երկիրը հայտնի է Պարսկաստան անունով:

Պարթև Արշակունիներին պաշտպանող հայ Արշակունիները դարձան Սասանյանների հարստության հակառակորդը: Արտաշիր I Սասանյանի փորձը՝ տապալելու նաև Հայաստանում գահակալող Արշակունիներին, ավարտվում է պարտությամբ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՞ք Հայաստանում տիրող իրավիճակը Տրդատ I-ից հետո:
2. Ո՞ր քաղաքը կառուցվեց Վաղարշ I-ի օրոք:
3. Ո՞ր արքայից Արշակունիների արքայատոհմի գահակալությունը Հայաստանում դարձավ ժառանգական: Ինչո՞ւ:
4. Ի՞նչ ընթացք ունեցավ հայ-հռոմեական հակամարտությունը Խոսրով I-ի օրոք:
5. Ինչո՞ւ սրվեցին հայ-պարսկական հարաբերությունները III դարում:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Լրացրե՞ք Տրդատ I-ից հետո Հայաստանում գահակալած թագավորների ժամանակագրական աղյուսակը:

Գահակալ	Կառավարման թվերը	Ձեռնարկումները
1. Տրդատ I	66-88 թթ.	ա) Արտաշատի վերակառուցում բ) Գանձու ամրոցի վերակառուցում գ) Արեգակի տաճարի կառուցում
2.		
3.		

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹ-ՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹ-ՅՈՒՆՆԵՐ

Մանասիրուկ II, Մծուրք, Վաղարշ I, Վաղարշ II, հայ Արշակունիների ժառանգական իշխանությունը, Խոսրով I, Տրդատ II, Մասանյաններ, Պարսկաստան

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՓԱՎՏՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԳԻԸ՝ ՄԾՈՒՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

Այնուհետև Հայր մարդպետը գնաց սուրբ տեղերից և իջավ Եփրատ գետի հոսանաց ափը՝ խիտ անտառի հովիտները, երկու գետերի միախառնման տեղում՝ եղեգնուտ տեղերի և վայրի ծառերի խիտ մասում, ուր հին ժամանակներում կառուցված էր մի ինչ-որ քաղաք, որը շինել էր Մանատրուկ թագավորը. և այդ տեղի անունն էր Մծուրք:

§ 4. «ԺԱՄԱՆԱԿ ԱՆԻՇԻԱՆՈՒԹՅԱՆ»

*Գալիաճան Անակի սպանությունը Տափերական կամրջի մոտ
Հեղինակ՝ իրալացի նկարիչ Ջուլիանո Զասսո, 1885 թ.*

Տրդատ արքայազնի և Գրիգոր Պարթևի մանկությունը: III դ. կեսերին Սասանյան արքա Շապուհ I-ը հարձակվում է Մեծ Հայքի թագավորության վրա: Տրդատ II-ը ստիպված հեռանում է Հռոմեական կայսրություն:

Հայոց գահին նստում է *Խոսրով II-ը:* Պարսից արքան, պարտություններ կրելով հայոց Խոսրով թագավորից, Հայաստան է ուղարկում *Անակ Պարթևին՝* Խոսրովին սպանելու հանձնարարությամբ: Իբրև թե պարսից հետապնդումներից խուսափելով՝ Անակը ներկայացել էր հայոց արքա Խոսրովին, որը նրան իր ընտանիքով բնակեցրել էր Արտազ գավառում: Հայաստան գալուց և որդու՝ Գրիգորի ծնվելուց երեք տարի անց Անակը դավադրաբար սպանում է Խոսրովին: Իսկ Անակին իր մերձավորների հետ սպանում են հայ գորականները Երասխ գետի Տափերական կամրջի մոտ: Անակի որդուն՝ Գրիգորին, դայակները փախցնում են Կապադովկիայի Մաժակ-Կեսարիա քաղաքը: Իսկ Խոսրովի որդուն՝ Տրդատին, դայակները, փախցնելով պարսկական հետապնդումներից, տանում են հռոմեական կայսեր արքունիք:

Հայոց սրբավայրերի ավերումը պարսից դրածոների կողմից: Սասանյանների նվաճողական քաղաքականության հետևանքով 260-ական թթ. կեսերից հայոց գահը գավթում են պարսից դրածո մի քանի թագաժառանգներ: Մովսես Խորենացին այս

ժամանակաշրջանը բնութագրել է որպես **«ժամանակ անհշխանության»**: Օտար գահակալներն իրենց զավթումները Հայաստանում դյուրացնելու նպատակով ձգտում էին հայերին պարտադրելու **գրադաշտականությունը** (մագդեզականություն), որը Պարսկաստանում պետական կրոն էր:

Հայոց գահը զավթած պարսից արքայազն Ռոմիզդ-Արտաշիրի հրամանով պարսից մոզերը կործանում էին հին հայոց տաճարները: Արմավիրում կանգնեցված և այնտեղից Բագարան, այնուհետև Արտաշատ տեղափոխված արձանները, որ հնում քանդակվել էին ի հիշատակ հայոց նախնիների, Արտաշիրը հրամայել էր կործանել: Նրա հրամանով նաև Արտաշես I-ի սահմանաքարերի գրություններն անվանափոխում էին՝ «Արտաշիրական»: Այսինքն՝ պարսից մոզերը հին հայոց սրբավայրերը և նախնիներին նվիրված հուշարձանները պղծում կամ ավերում էին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ էր Խոսրով II-ը:
2. Անակ Պարթևը ինչո՞ւ էր եկել Հայաստան:
3. Նկարագրե՛ք Խոսրով II-ի սպանության հետ կապված դեպքերը:
4. Ի՞նչ կրոն էին ուզում պարտադրել հայերին պարսիկները:
5. Ի՞նչ ավերիչ գործունեություն էր ծավալել Ռոմիզդ-Արտաշիրը Հայաստանում:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Խոսրով II, Անակ Պարթև, Մաժակ-Կեսարիա, «ժամանակ անհշխանության», գրադաշտականություն, Ռոմիզդ-Արտաշիր

§ 5. ՏՐԴԱՏ III-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տրդատ III Մեծ
Հեղինակ՝ Մկրտում
Հովնաթանյան

Տրդատ արքայազնի և Գրիգոր Պարթևի վերադարձը: Տրդատը Հռոմեական կայսրությունում գտնվելիս ընթշամարտի ասպարեզում հաղթել էր օլիմպիական խաղերում: Նա մեծ սխրագործություններ է կատարել նաև մարտադաշտում: Ամենահիշարժանը **276 թ.** նրա հաղթական մենամարտն էր գոթերի իշխանի նկատմամբ: Հռոմեական կայսրը, Տրդատին մեծ պատիվների արժանացնելով և պարգևներ տալով, թագադրում և հռոմեական օգնական գործով ճանապարհում է Հայոց աշխարհ:

Տրդատը վերադառնում է **287 թվականին** և միառժամանակ թագավորում Հայաստանի արևմտյան հատվածում: Երբ Տրդատը դեռևս Բարձր Հայքում էր, նրա մոտ ծառայության էր եկել *Գրիգոր Պարթևը:* Գրիգորը ցանկանում էր հատուցել իր հոր՝ Անակի կողմից Խոսրով թագավորի սպանության համար:

Գրիգորը թաքցնում էր Տրդատից, որ ինքն Անակի որդին է և որ ընդունել է քրիստոնեությունը: Տրդատ թագավորը **Եկեղյաց գալատում**⁴ Անահիտ աստվածուհուն նվիրված տաճարում, զոհեր մատուցելիս նկատում է, որ Գրիգորը արարողությանը չի մասնակցում: Իմանալով, որ նա քրիստոնյա է ու Անակի որդին, Տրդատ III-ը հրամայում է նրան փակել բերդի ստորգետնյա բանտում՝ **Խոր վիրապում:** Գրիգորն այդտեղ մնում է 13 տարի:

Հոռմեացիների հետապնդումներից փախչելով՝ **Հռիփսիմյանց կույսերը** հասնում են Հայաստան: Տրդատը, տեսնելով Հռիփսիմեն կույսին, սիրահարվում է նրան: Սակայն Հռիփսիմեն մերժում է արքայի սերը: Տրդատը դառնում է Հռիփսիմեի և մյուս կույսերի նահատակության պատճառը: Այդ ամենը խորապես ցնցում է Տրդատին, և նա ծանր հիվանդանում է:

Արքայաքույր Խոսրովիդուխտին տեսիլք է երևում, որ Տրդատին և նրա հետ հիվանդացած մարդկանց կարող է բուժել միայն Գրիգորը: Տրդատը հրամայում է նրան բանտից ազատ արձակել: Խոր վիրապից դուրս գալով՝ Գրիգորը բուժում է թագավորին ու պալատականներին, սկսում է քրիստոնեական քարոզչություն կատարել:

Տրդատ III Մեծի գահակալությունը Մեծ Հայքում: Տրդատը բազում սխրագործություններ է կատարում ինչպես Հայաստանի հարավարևմտյան երկրամասերը պարսից հարձակումներից պաշտպանելիս, այնպես էլ Պարսկաստանի սահմաններում:

Այդ ընթացքում սրվել էին պարսկա-հռոմեական հարաբերությունները, որոնք հանգեցրին պատերազմի: 296 թ. պարսից զորքը, Հյուսիսային Միջագետքում հռոմեական բանակին պարտության մատնելով, ներխուժում է Հայաստան: **297 թ. Բասեն գավառի Ոսիս գյուղի** մոտ հայ-հռոմեական միացյալ ուժերը ջախջախում են պարսիկներին: Պարսից արքա Ներսեհը փախուստի է դիմում և հաշտություն խնդրում: Նա Հյուսի-

Խոր վիրապը Մասիսի համայնապարկերում՝

Հակոբ Մծբնեցու եկեղեցին
Մծբինում

սային Միջագետքում տարածքային որոշ զիջումներ է անում հռոմեացիներին:

298 թ. Մծբինում կնքվում է հռոմեապարսկական 40-ամյա խաղաղության պայմանագիրը: Մեծ Հայքի թագավորությունը վերականգնում է իր անբողջականությունը: **Տրդատ III Մեծը վերջնականապես հաստատվում է հայոց գահին:**

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ հռոմեական կայսրը մեծ պատիվների արժանացրեց Տրդատին և թագադրեց նրան:
2. Ինչո՞ւ Տրդատ III-ը Գրիգորին փակեց Խոր վիրապի բանտում:
3. Ովքե՞ր էին Հռիփսիմյանց կույսերը:
4. Ինչո՞ւ Տրդատը բանտից ազատեց Գրիգորին:
5. Ե՞րբ տեղի ունեցավ Ոսխա գյուղի մոտ ճակատամարտը: Ինչո՞վ այն ավարտվեց:
6. Ներկայացրե՞ք Մծբինի խաղաղության պայմանագիրը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչո՞ւ Տրդատը ազատեց Գրիգորին: Ինչ հետևանքներ ունեցավ դա:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տրդատ III, Գրիգոր Պարթև, Եկեղյաց գավառ, Խոր վիրապ, Հռիփսիմյանց կույսեր, Ոսխալի ճակատամարտ, Մծբինի 40-ամյա խաղաղության պայմանագիր

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԸ՝ ՏՐԳԱՏ ՈՒ Ի ՄԱՍԻՆ

Տրդատն, անվանի լինելով քաջությանը, գերազանցել էր պատերազմներում, հունաց ողիմպիական (օլիմպիական) խաղերում, հսկայի գործությանը ասպարեզ գալով՝ բազում քաջագործություններ էր ցույց տվել: Ոչ սակավ պատերազմներ էր մղել Եփրատ գետի այն ափին... ուր և խիստ խոցված՝ ձիով դուրս էր եկել պատերազմից: Այնուհետև նա, վերցնելով ձին, ասպագենն ու զենքերը և կապելով մեջքին, ալիքների վրա լողալով, անցել էր Եփրատ գետը:

§ 1. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

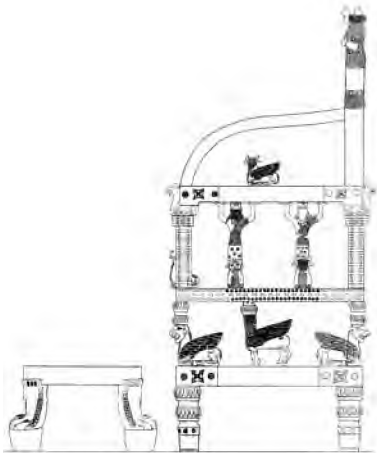
Վաղ պետական կազմավորումների դարաշրջանը: Ինչպես արդեն գիտեք նախորդ դասերից, առաջին պետական կազմավորումը Հայաստանում Արատտան էր, որը հիշատակվում է Ք. ա. III հազարամյակի առաջին կեսին: *Այսինքն՝ հայկական պետականությունն ունի հինգ հազար տարվա պատմություն:*

Հին Հայաստանում, ինչպես գիտեք, գոյություն են ունեցել մի շարք փոքր պետական կազմավորումներ: Նրանք, հաճախ դաշինք կնքելով, միավորվել են ընդհանուր թշնամու դեմ: Ք. ա. II հազարամյակում Նաիրի երկրի բազմաթիվ արքա-առաջնորդներ դաշինքներ էին ստեղծել՝ ընդդեմ թշնամի Ասորեստանի:

Համահայկական թագավորությունների պետական կառուցվածքը: Ք. ա. I հազարամյակի սկզբին հայկական պետական կազմավորումների միավորումով ստեղծվում է *համահայկական առաջին՝ Վանի թագավորությունը*, որն ընդգրկում է ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը: Վանի թագավորությանը հաջորդում են Հայկազունի Երվանդականների, Արտաշեսյանների և Արշակունիների համահայկական պետությունները:

Ք. ա. II հազարամյակի իշխանական գայիսուն, որի վերին մասում կա երկու գաղափարագիր՝ «քաղաք» և «տիրակալ»:
Գեորգեկ, Ուրիք աշխարհ

Մենուս արքայի գահը

Համահայկական թագավորություններն ունեին միանման պետական կառավարման համակարգ:

Պետության գլուխ կանգնած էր թագավորը, որը կրում էր «արքա» կամ «թագավոր» տիտղոսը: Մեծ հզորության հասած և նվաճումներ կատարած թագավորները կրում էին «Մեծ արքա» և «Արքաների արքա» տիտղոսները: Իսկ հայոց հզորագույն թագավոր Տիգրան Մեծին, ինչպես գիտեք, մեծարում էին նաև «աստված» տիտղոսով:

Թագավորը երկրի գլխավոր ղեկավարն էր: Նրա իշխանությունը ժառանգական էր և անցնում էր հորից ավագ որդուն: Նա էր պատերազմ հայտարարում, հաշտություն կնքում, հիմնադրում նոր քաղաքներ ու ամրոցներ: Արքայի հրամաններն օրենքի ուժ ունեին: Թագավորը նաև երկրի գործերի **գերագույն հրամանատարն** էր:

Թագավորը երկիրը կառավարում էր **արքունիքի** միջոցով: Արքունիքի մեջ էին մտնում **գործակալությունները**: Դրանք կառավարում էին հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտները՝ նման այսօրվա նախարարություններին:

Առաջին գործակալությունը **հազարապետությունն էր**: Այն կառավարում էր երկրի տնտեսական կյանքը և պետական շինարարությունը: Ռազմական ոլորտը տնօրինում էր **սպարապետություն** գործակալությունը: Կարևոր էին **թագադիր ասպետությունը, արքունի թիկնասպառությունը** և այլ գործակալություններ:

Կարևորագույն հարցերը քննարկելու

Արդինի-Մուսասիրի քրմապետ-արքա Ուրզանայի կնիքը

համար արքան հրավիրում էր **աշխարհաժողով**: Այն երկրի բարձրագույն խորհրդակցական մարմինն էր:

Չափազանց մեծ էր **քրմապետի** դերը: Նա երկրի հոգևոր առաջնորդն էր և տնօրինում էր կրթության համակարգը: Քրմապետը նաև երկրի **Մեծ դարսավորն** էր: Նա, փաստորեն, արքայից հետո ամենամեծ հեղինակությունն էր երկրում:

Երկրում ազդեցիկ դիրք ունեին նաև բղեշխները: Նրանք սահմանակալ նահանգների (բղեշխության) կառավարիչներն էին:

Արքունիքին էին ենթարկվում **նահանգապետները**: Վերջիններիս ենթակա էին **գավառապետները** (*հունարեն՝ ստրատեգոսներ*), գավառապետերին՝ **գյուղապետները** (*գեղջավազները*): Վերջինները պետության ամենացածրաստիճան պաշտոնյաներն էին: Արքունիքին էին ենթարկվում նաև **քաղաքապետները** (*շահապետները*):

Վանի թագավորության ժամանակաշրջանի կահաագարդ. պատկերված է Բալդի գերագույն ասործուց իշխանության հանձնունը թագավորին

Հարցեր և առաջադրանքներ

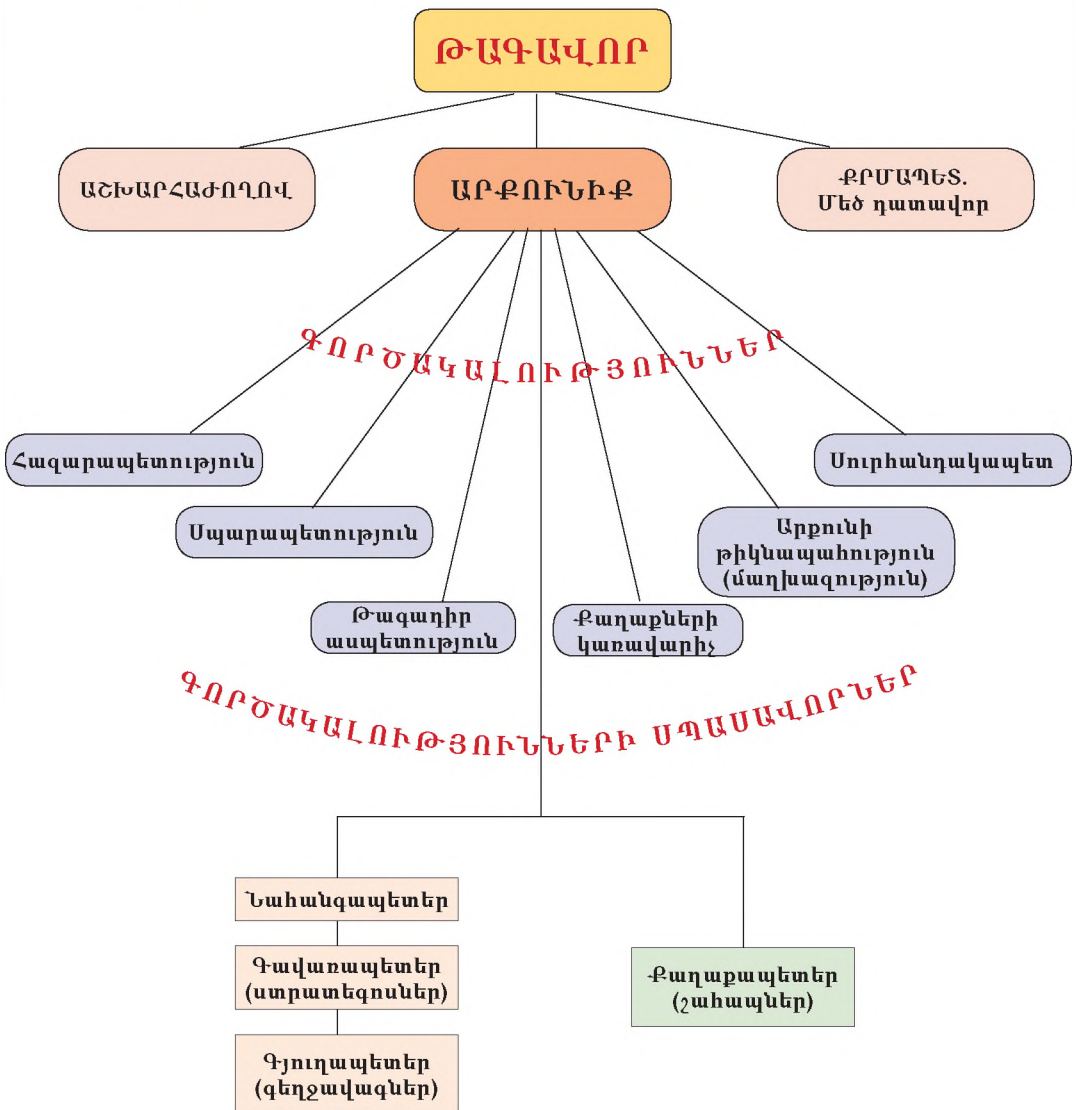
1. Հայկական պետականությունը քանի՞ տարվա պատմություն ունի:
2. Ինչ սկզբունքներով էին միավորվում հայկական իշխանությունները Բ. ա. III–II հազարամյակներում:
3. Թվարկե՞ք Հին Հայաստանի համահայկական թագավորությունները, տվե՞ք դրանց ժամանակագրությունը:
4. Ներկայացրե՞ք արքայական իշխանության իրավասությունները և արքայական տիտղոսները Հին Հայաստանում:
5. Ինչպե՞ս էր արքան կառավարում երկիրը: Նկարագրե՞ք արքունիքի կառուցվածքն ու գործառույթները՝ օգտվելով գծապատկերից:
6. Ինչ գիտեք աշխարհաժողովի և քրմապետի պաշտոնի մասին:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Զորքի գերագույն հրամանատար, գործակալություններ, արքունիք, հազարապետություն, սպարապետություն, թագադիր ասպետություն, արքունի թիկնասպահություն, աշխարհաժողով, քրմապետ, Մեծ դայրավոր, բղեշխ, արքայրեզոս, գեղջավագ

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

§ 2. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԱԿԸ

Հայկական բանակը հնագույն շրջանում: Հայկական բանակը հնուց հայտնի է եղել աշխարհում իր հզորությամբ: Արատտայի (Ք. ա. XXVIII–XXVII դդ.) բանակի մասին վկայում են շումերական արձանագրությունները:

Հայկական զինուժը հայտնի էր նաև Ք. ա. II հազարամյակում: Հայասա թագավորությունը (Ք. ա. XV–XIII դդ.) մարտադաշտ էր դուրս բերում 700 մարտակառք և 10–հազարանոց հետևակ, որն այդ ժամանակաշրջանում բավականին մեծ ուժ էր: Ք. ա. XIII–IX դարերում Ասորեստանի արքաները Նաիրին հիշատակում են իբրև «ընդարձակ, հայասրակոյություն չճանաչող» երկիր:

Վանի թագավորության բանակը: Վանի համահայկական թագավորության բանակի մասին տեղեկանում ենք սեպագիր արձանագրություններից և հնագիտական պեղումներից: Բանակը կազմված էր *հեծելազորից, հերևակից և մարտակառքերից:*

Տերության ամենամեծ ընդարձակման տարիներին՝ Սարգուրի II–ի օրոք, երբ սահմանները ձգվում էին չորս ծովերի միջև, զինված ուժերի ընդհանուր թիվը շուրջ **350 հազար** էր: Այս թվի մեջ ներառ-

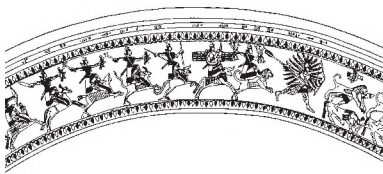
Աղեղնավոր ներաձիգի պարկեր Գեղամա լեռների ժայռապարկերներում

Զինվորների պարկերներ Հայասրանի ժայռապարկերներից

Վահանով և նիզակով
զինվորի արձանիկ,
Ք. ա. I հազ. առաջին կես

Վահանի բեկոր, որի վրա
պատկերված են թշնամիների
դեմ արշավող հայրենի
աստվածները: Հայոց հին
հավատքի համաձայն՝ նախ
մեր աստվածներն էին
պարտության մատնում
թշնամուն, սպա արքան
առաջնորդում էր բանակը՝
տուն բերելու սրբագործված
հաղթանակը:

ված էին նաև նվաճված երկրների գորքերը: Մարտիկները զինված էին սրերով, դաշույններով, նիզակներով, մարտական կացիներով, նետերով ու լայնալիճ աղեղներով: Նրանք պաշտպանվում էին գրահարածկոններով, սաղավարտներով և վահաններով: Հնագիտական իրերի վրա պահպանվել են Վանի տերության զինուժի բազմաթիվ պատկերներ:

Հայկական զինուժը Հայկազուն-Երվանդականների, Արտաշեսյանների և Արշակունիների ժամանակաշրջանում: Հայկազուն-Երվանդականների օրոք ռազմադաշտ դուրս բերվող հայոց բանակի թիվը **48 հազար** էր (*8 հազարը՝ հեծելազոր, 40 հազարը՝ հետևակ*): Ամբողջ հայկական զինուժի թիվը, հասկանալիորեն, պետք է ավելին լիներ, քանի որ, ռազմադաշտ դուրս բերվող գործից բացի, քաղաքներում և ամրոցներում մշտապես մնում էին կայազորներ:

Արտաշեսյանների և Արշակունիների ժամանակաշրջանի զինուժի մասին պատկերացում է տալիս մեզ հասած արքունի կարևոր մի փաստաթուղթ՝ **«Զորանամակը»**: Դրանում նշված է, թե պատերազմի ժամանակ որ իշխանն ինչքան զորք պետք է դուրս բերի մարտադաշտ: Դատելով «Զորանամակից» և այլ աղբյուրներից՝ **Մեծ Հայքի բանակը** բաղկացած է եղել շուրջ **120 հազար** զինվորից:

Այդ ժամանակաշրջանում առանձնապես նշանավոր էր Տիգրան Մեծի տերության զինուժը, որի մարտիկների թիվը կազմում էր 300 հազար: Այս թվի մեջ ներառված են

նան նվաճված երկրների գորքերը: Հայոց բանակի մեծ մասը կազմում էին հետևակային զորամասերը: Մակայն *զորքի գլխավոր հարվածային ուժը հեծելազորն էր*: Այն կոչվում էր *այրուձի*:

Դրանցից բացի՝ կային նաև օժանդակ զորամիավորումներ: Պատերազմի ժամանակ, անհրաժեշտության դեպքում, հասարակ ժողովրդից հավաքագրում էին աշխարհագրային զորամասեր: Նրանց առաջնորդում էին գավառների իշխանները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ և ո՞ւմ կողմից է արվել առաջին վկայությունը հայկական զինուժի մասին:
2. Ի՞նչ գիտեք Հայասայի բանակի մասին:
3. Ներկայացրե՛ք Վանի թագավորության բանակը:
4. Ի՞նչ փաստաթուղթ է մեզ հասել Արտաշեսյանների և Արշակունիների ժամանակաշրջանի զինուժի մասին: Ի՞նչ ենք իմանում դրանից:
5. Ի՞նչ հիմնական մասերից էր բաղկացած հայկական բանակը:
6. Ո՞ւմ օրոք է հայկական բանակն ունեցել ամենամեծ քանակությունը:

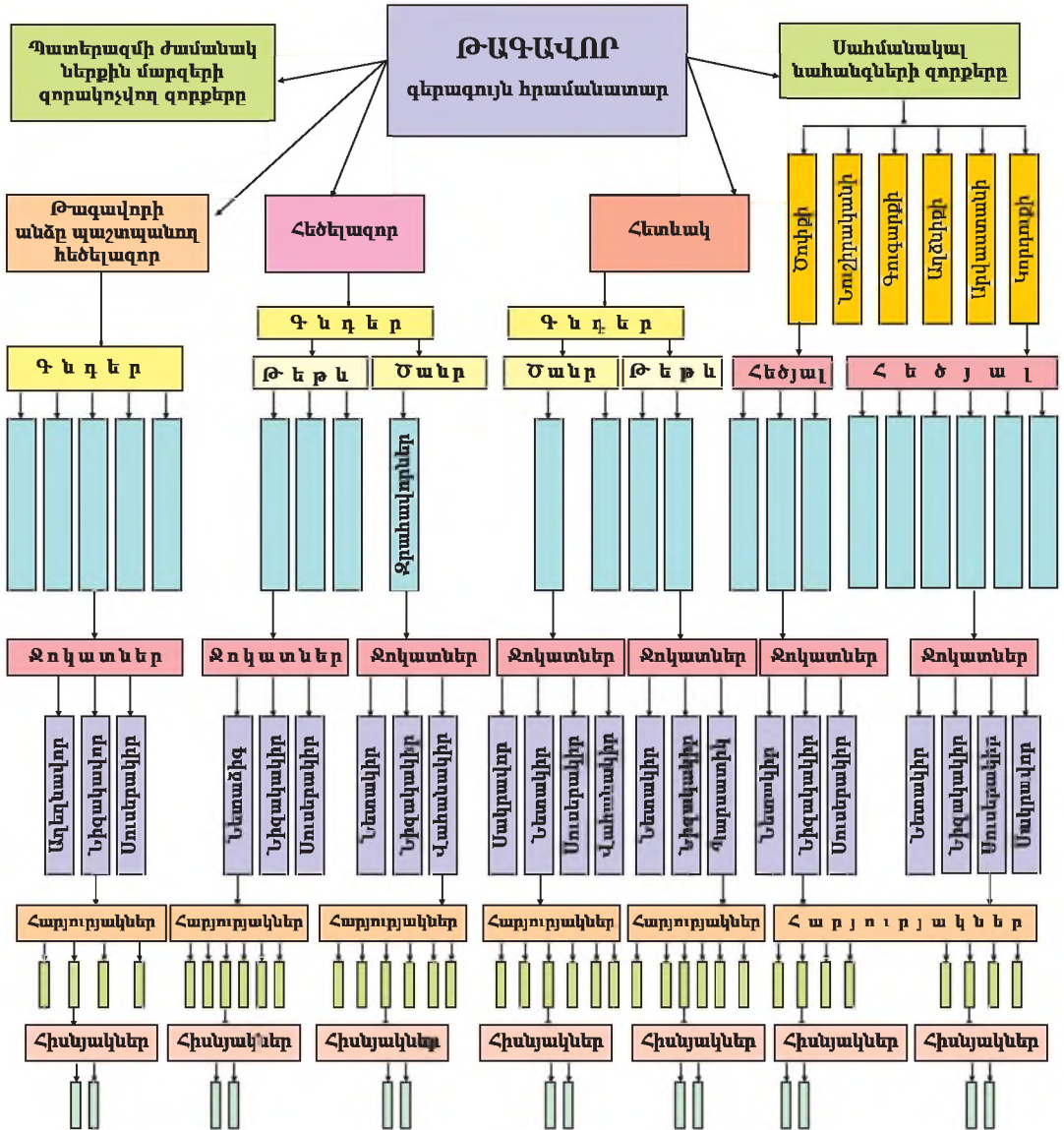
ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Օգտվելով Տիգրան Մեծի օրոք հայոց բանակի կառուցվածքի գծապատկերից՝ փորձե՛ք ինքնուրույն ստեղծել ավելի պարզեցված գծապատկեր:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Ընդարձակ, հպարտակոթյուն չճանաչող» երկիր, հեծելազոր, հետևակ, մարտակառք, զրահաբաճկոն, սաղավարտ, «Զորանամակ», այրուձի

ՀԱՅՈՑ ԲԱՆԱԿԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ՏԻԳԲԱՆ ՄԵԾԻ ՕՐՈՔ

§ 3. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Յուրաքանչյուր պետության հզորությունը և հաջողությունները մեծ չափով կախված են տնտեսության զարգացման աստիճանից: Հին Հայաստանում գյուղատնտեսությամբ զբաղված էր հիմնականում գյուղական, իսկ արհեստներով և առևտրով՝ քաղաքային բնակչությունը:

Գյուղատնտեսությունը: Հին Հայաստանն ուներ գյուղատնտեսության և արհեստագործության զարգացման համար նպաստավոր պայմաններ: Գյուղատնտեսությունը բաղկացած էր երկու հիմնական ճյուղից՝ **հողագործությունից** (երկրագործությունից) և **անասնապահությունից**: Հողագործության համար բարերեր էին **Արարայան, Ճիրակի, Մշո, Բասենի** և այլ դաշտերը, Վանա լճի ավազանը, բազմաթիվ գետերի հովիտները: Իսկ լեռնային ու նախալեռնային շրջանները բարենպաստ պայմաններ էին ապահովում անասնապահության զարգացման համար:

Գյուղատնտեսության զարգացումն ապահովելու համար մեր արքաները ջրանցքներ էին անցկացնում: Դրանցից ամենանշանավորը **Մենուա արքայի** կառուցածն է, որն ունի **72 կմ** երկարություն և գործում է նաև մեր օրերում:

Ք. ա. 401 թ. Հայաստան այցելած հույն պատմիչ և զորավար **Քսենոփոնը** նկարագրում է Հայաստանը որպես գյուղատնտեսական ապրանքներով բացառիկ հարուստ երկիր: Հույն պատմիչին հիացրել էր նաև հայերի հյուրասիրությունը:

Գյուղատնտեսական աշխատանքներ պատկերող հայկական մանրանկարներ

Ոսկյա սկանջօղեր
Կարմիր բլուրից, որոնք
ցույց են տալիս հայ
արհեստավորների
բացառիկ
վարպետությունը,
Ք. ա. VIII դ.

Գարբինները
հայկական
մանրանկարներում

Արհեստագործությունը: Ք. ա. III հազարամյակից սկսած՝ Հայաստանի հարուստ մետաղահանքերի շահագործումը նպաստում էր *դարբնության, զինագործության, ոսկերչության* և այլ արհեստների զարգացմանը: Դրա լավագույն վկայություններն են պեղումներից հայտնաբերված մեծաթիվ մետաղյա առարկաները:

Զարգացած էին *քարագործությունն* ու *փայտանշակությունը*: Իսկ շինարարական արվեստի բարձր մակարդակի պերճախոս վկաներն են հարյուրավոր հուշարձանները, որոնք այսօր էլ զարմացնում և հիացմունք են պատճառում դիտողներին:

Զարգացած էին *կաշեգործությունը, մանածագործությունը, գորգագործությունը* և այլ արհեստներ, որոնց հումքը ստացվում էր գյուղատնտեսությունից:

Առևտուրը: Տնտեսության զարգացման համար կարևոր նշանակություն ունենալու էր *Ներքին առևտուրը* նպաստում էր երկրի ներսում ապրանքաշրջանառության խթանմանը: *Արտաքին առևտրի* շնորհիվ Հայաստան էին ներմուծվում ապրանքներ

արտասահմանից, որոնց հունքը Հայաստանում չկար կամ շատ քիչ էր (օրինակ՝ մետաքսը): Միաժամանակ Հայաստանից արտահանվում էին տեղական արտադրության բազմապիսի ապրանքներ:

Հայաստանով էին անցնում Հին աշխարհի առևտրական կարևոր մի քանի ճանապարհներ, օրինակ՝ Իրանից դեպի Փոքր Ասիայի արևմուտք ձգվող **Արքայական ճանապարհը**, Չինաստանից Եվրոպա հասնող **Մեդաքսի ճանապարհը**:

Շատ ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում հույն նշանավոր պատմիչ, համաշխարհային պատմագրության հայր համարվող **Հերոդոտոսը** (թ. ա. V դար): Նա տեղեկացնում է, որ իր ժամանակ **Հայաստանի և Բաբելոնի միջև առևտուրը** կատարվում էր Եփրատ գետով:

Ներքին և արտաքին առևտրի աճին խթանում էր **դրամաշրջանառության** աշխուժացումը: Արդեն գիտեք, որ հայկական դրամներ են հատվել Երվանդականների և Արտաշեսյանների կառավարման ժամանակաշրջանում: Հայաստանում կիրառվում էին նաև հարևան երկրների դրամները:

Նավագնացության րեսարսաններ հայկական մանրանկարներից

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ նպաստավոր պայմաններ ուներ Հին Հայաստանը գյուղատնտեսության զարգացման համար:
2. Ինչ փաստեր կարող եք բերել Հին Հայաստանի գյուղատնտեսության զարգացած լինելու մասին:
3. Ովքեր էին զբաղվում արհեստագործությամբ: Թվարկե՛ք Հայաստանում զարգացած արհեստների տեսակներ:
4. Ինչ դեր ուներ ներքին և արտաքին առևտուրը երկրի կյանքում:

5. Հին աշխարհի առևտրական կարևոր ճանապարհներից որոնք էին անցնում Հայաստանով: «Համաշխարհային պատմության» դասընթացից վերհիշե՛ք թե ում օրոք և երբ են կառուցվել դրանք:
6. Վերհիշե՛ք, թե հայոց արքաներից ովքեր են հատել դրամներ: Ի՞նչ դեր էր խաղում դրամաշրջանառությունը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Տեսրում լրացրե՛ք Հին Հայաստանի տնտեսությանը վերաբերող գծապատկերը.

ՆՈՐ ՀԱՄԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տնտեսություն, հողագործություն, անասնապահություն, արհեստագործություն, ներքին և արտաքին առևտուր, Հերոդոտոս, դրամաշրջանառություն

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՀՈՒՅՆ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՊԱՏՄԻՉ ՀԵՐՈԴՈՏՈՍԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԲԱԲԵԼՈՆԻ ՄԻՋԵՎ ԳԵՏԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այժմ ես կպատմեմ այն մասին, ինչն ինձ այս քաղաքից (Բաբելոնից) հետո թվում է ամենազարմանալի: Նավերը, որոնցով նավարկում են գետն ի վար՝ դեպի Բաբելոն, կլոր են և ամբողջովին կաշեպատ: Արմենիայում, որը գտնվում է Ասորեստանից վերև, նրանք կտրում են ուռենիներ, որոնցով պատրաստում են նավի կողերը և դրանք պատում կավե ծածկով, նավի հատակի նման... Այդ նավերը պատրաստում են և՛ շատ մեծ, և՛ առավել փոքր: Դրանցից ամենամեծերն ունեն հինգ հազար տաղանդ տարողություն*:

* Մեկ հունական (արտիկյան) փաղանդը հավասար է 26,2 կիլոգրամի, իսկ բաբելոնյան փաղանդը՝ 40 կիլոգրամի: Չափի ժամանակակից միավորով արտահայտված՝ սրացվում է, որ Հայաստանից Բաբելոն նավարկած ամենամեծ նավերն ունեցել են ավելի քան 130 տոննա (բաբելոնյան փաղանդով հաշվելու պարագայում՝ 200 տոննա) փարողություն: Հնարավոր է, որ այս թիվը չարագանցված է, բայց և այնպես, վկայում է Եփրատով Հայաստանից մեծածավալ առևտուր կարարելու մասին:

§ 4. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Բնակչությունը: Հին Հայաստանի բնակչությունը կարելի է բաժանել *երեք հիմնական խավերի*: Առաջինը *ազնվականությունն էր*: Այս խավի մեջ էին մտնում արքայատոհմը, նախարարական տները և քրմական (հոգևորականների) դասը: Նրանք համարվում էին *արքունյալ*, ազատված էին հարկերից և իրականացնում էին կառավարումը: Ազնվականներից էր կազմվում բանակի հեծելազորը (այրուձին):

Երկրորդը *քաղաքային ազատ բնակչությունն էր*, որն, ինչպես գիտեք, զբաղվում էր արհեստներով և առևտրով:

Երրորդ խավը՝ *գյուղական ազատ բնակչությունը*, զբաղվում էր գյուղատնտեսությամբ և համալրում էր բանակի հետևակային զորամիավորները:

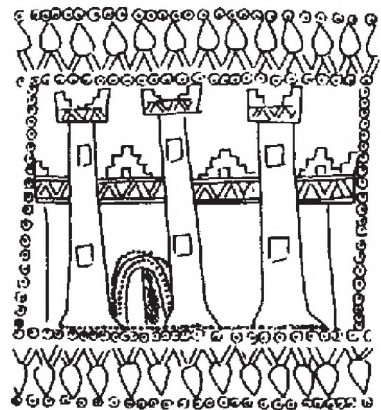
Երկրորդ և երրորդ խավերին կոչում են նաև աշխատավոր խավեր: Նրանց վճարած հարկերից էին ստացվում երկրի տնտեսության հիմնական եկամուտները:

Հզորության և արտաքին նվաճումների շրջանում (օրինակ՝ Արգիշտի I-ի, Սարգուրի II-ի, Տիգրան Մեծի օրոք) Հայաստան են բերվել մեծ թվով ռազմագերիներ: Նրանց զգալի մասը ստրկացվում էր և օգտագործվում ամենատարբեր աշխատանքներում:

Քաղաքները: Հայաստանի տարածքում քաղաքաշինության մասին առաջին փաստերն ունեն հինգհազարամյա վաղեմություն: Հնագետներն ուսումնասիրել են

Զինվորի արձանիկ, բնօրինակը և վերակազմությունը, Բ. ա. VIII-VII դդ.

Անրոցի պարկեր Վանի թագավորության հնավայրերից

Արգիշտիխինիլի քաղաքի
փեսքը. վերակազմություն

Ք. ա. III–II հազարամյակների բազմաթիվ քաղաք–ամրոցներ:

Մեծ թվով բերդ–քաղաքներ են կառուցվել Վանի թագավորության շրջանում: Բերդ–քաղաքի կենտրոնում **միջնաբերդն** էր, որում գտնվում էին գերագույն աստված, նաև տեղական աստվածությունների տաճարները: Միջնաբերդի շուրջը փոված քաղաքները կառուցվում էին հատուկ նախագծով և հաճախ պարսպապատվում էին: Հիշենք մայրաքաղաք Տուշպայի, Էրեբունի, Արգիշտիխինիլի և Թեյշեբահնի քաղաք–ամրոցների կառուցման մասին:

Հայկազուն–Երվանդականների պետության մայրաքաղաքը **Արմավիրն** էր: Ք. ա. III դարի վերջերին Երվանդ IV–ը կառուցեց **Երվանդաշար** մայրաքաղաքը, հոգևոր կենտրոն **Բագարանը** և **Երվանդակերպ** ամրոցը:

Արտաշես I–ը հիմնել էր նոր մայրաքաղաք՝ **Արտաշատը**: Դրանից շուրջ 100 տարի անց Տիգրան Մեծը կառուցեց նոր մայրաքաղաք **Տիգրանակերպը**, որը դարձավ իր ժամանակի աշխարհի խոշոր քաղաքներից մեկը: Տիգրան Մեծը հիմնել էր իր անունը կրող ևս մի քանի բնակավայր:

Արմավիր հնավայրի
ընդհանուր փեսքը

*Ծիծեռնավանք.
Արցախ, IV դար
Կառուցվել է
Նախաքրիստոնեական
մեծիանի հիմքի վրա:*

Ավելի ուշ Վաղարշ I-ը կառուցեց իր անվանը նոր մայրաքաղաք՝ **Վաղարշապատը**¹⁰ այնտեղ տեղափոխելով արքայանիստը:

Գյուղական բնակավայրերը: Հին Հայաստանի գյուղական բնակիչներին կոչում էին *շինականներ* կամ *գեղջուկներ*: Նրանք միավորված էին համայնքների մեջ: Գյուղացիներն էին ընտրում իրենց **գյուղի համայնքի** ղեկավարին՝ *գեղջավագին* (գյուղապետ): Նա կազմակերպում էր գյուղատնտեսական աշխատանքները, հավաքում պետական հարկերը և այլն:

Գյուղական համայնքներն ունեին ընդհանուր օգտագործման տարածքներ՝ արոտավայրեր, որսատեղիներ, անտառներ, լճակներ: Բացի այդ, համայնքի մեջ մտնող ընտանիքներն ունեին իրենց սեփական հողերը:

Գյուղական համայնքների կողքին գոյություն ունեին նաև մասնավոր տնտեսություններ, որոնք կոչվում էին *դասարակերտ* կամ *ազարակ*: Դրանցում աշխատում էին հիմնականում ստրուկները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Հին Հայաստանի բնակչության հիմնական խավերը:
2. Ովքե՞ր էին համարում հեծելազորային և հետևակային զորամիավորները:
3. Ի՞նչ փաստեր գիտեք Վանի թագավորության քաղաքների մասին:
4. Ի՞նչ նոր բնակավայրեր են հիմնել Երվանդ IV–ը, Արտաշես I–ը և Տիգրան Մեծը: Պատմե՛ք դրանց մասին:
5. Ո՞վ է հիմնել Վաղարշապատ մայրաքաղաքը:
6. Ներկայացրե՛ք Հին Հայաստանի գյուղական համայնքը:
7. Ինչպե՞ս էին կոչվում մասնավոր տնտեսությունները:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Ինքնուրույն կազմե՛ք Հին Հայաստանի սոցիալական կառուցվածքը ներկայացնող գծապատկեր:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բնակչության խավեր, ազնվականություն, քաղաքային ազատ բնակչություն, գյուղական ազատ բնակչություն, աշխատավոր խավեր, արտոնյալ, միջնաբերդ, շինականներ, գեղջուկներ, համայնք, դասարակերտ, ազարակ

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՄՈՎԱՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ՝ ԵՐՎԱՆԳ IV–Ի ԿՈՂՄԻՑ ՀՈԳԵՎՈՐ ԿԵՆՏՐՈՆ ԲԱԳԱՐԱՆԻ ԿԱՌՈՒՅՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Բայց Երվանդը, իր քաղաքը շինելով, Արմավիրից այնտեղ փոխադրեց ամեն ինչ, բացի կուռքերից, որովհետև իր համար օգտակար չհամարեց նրանց էլ իր քաղաքը փոխադրել, որ, միգուցե, երբ ժողովուրդը զոհաբերության համար այնտեղ գա, քաղաքն զգուշությամբ չպահվի: Ուստի նրանից հյուսիս՝ մոտ քառասուն ասպարեզ հեռու՝ Ախուրյան գետի վրա, շինեց մի փոքր քաղաք՝ նման իր քաղաքին, և կոչեց Բագարան, այսինքն՝ թե բագիններն այնտեղ են տեղավորված, և այնտեղ փոխադրեց Արմավիրում եղած բոլոր կուռքերը: Շինեց նաև մեհյաններ և իր Երվազ եղբորը քրմապետ նշանակեց:

**§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ:
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՄՊԵԼՆԵՐԸ**

Հայկական մշակույթի ակունքները: Հայկական մշակույթը սկզբնավորվել է անհիշելի ժամանակներում: Դեռևս տոհմերի, ցեղամիությունների և վաղ պետական կազմավորումների ժամանակաշրջաններում ծնունդ են առնում *առասպելներն ու վիպերգերը, կրոնական հավատալիքներն ու սովորույթները:* Դրանցից շատերը պահպանվելով՝ հասել են մեզ և շատ սիրված են նաև մեր օրերում:

Հայկական մշակույթի հնագույն ակունքների մասին կան նաև բազմաթիվ նյութական վկայություններ: Հայաստանի տասնյակ հազարավոր *ժայռապատկերներում* կան ինչպես պարզ կենցաղային (անասնապահական, որսորդական և այլ) տեսարաններ, այնպես էլ երկնային երևույթների ու դիցաբանական սյուժեների պատկերներ, օրացույցներ և այլն:

Հայկական մշակույթի վաղագույն շրջանի բարձր զարգացման մասին են վկայում *հնագիտական պեղումները:* Հայտնաբերվել են բազմաթիվ հնագույն բնակավայրեր, դամբարաններ ու ամրոցներ:

Հայկական առասպելները: Առասպելներն աստվածների, սրբազան վայրերի, նախնիների ու հերոսների մասին ստեղծված հնագույն ավանդապատումներ են:

*Հայկ նահապետ
Քսինդակագործ՝
Կառլեն Նուրիջանյան*

*Արամը, Հայաստան
ներխուժած Նյուբար Մադեաին
հաղթելով, գամում է նրան
Արնավիրի պարսպին՝
«երկաթե ցից մխելով
ճակարի մեջ»՝ ի ցույց Հայոց
աշխարհի թշնամիներին:
Հեղինակ՝ իրալացի նկարիչ
Ջուլիանո Զասսո*

«Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ»
Հեղինակ՝
Վարդգես Սուրենյանց

Տղոք Անգեղ
Քանդակագործ՝
Կառլեն Նուրիջանյան

Դրանք հաճախ ունենում են ոչ իրական, չափազանցված դրվագներ:

Մեզ են հասել բազմաթիվ առասպելներ աստվածների, երկնքի ու երկրի, ժամանակի, լույսի ու խավարի, արևի, լուսնի և աստղերի մասին: Շատ առասպելներ պատմում են Հայոց աշխարհի լեռների, գետերի ու բնակավայրերի մասին:

Առասպելների մի խումբ էլ նվիրված է մեր ժողովրդի նախնիներին ու մեծ հերոսներին: Դրանց մեծ մասը մեզ է հասել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» շնորհիվ:

Հայ ժողովրդի ստեղծագործական գոհարներից է Վահագն աստծո ծննդյան երգը: Վահագնի մասին պատմվում է, որ նա ոչնչացրել է վիշապներին, որոնք չար ուժեր էին, ուստի կոչվել է **Վիշապաքաղ:**

Հայության ամենասիրելի ավանդապատումներից է «**Հայկ և Բեղ**» դիցավեպը: Ըստ դրա՝ Հայկն առաջին մեծ աստվածներից մեկի որդին էր: Նա պայքարի դուրս եկավ բռնակալ Բեղի դեմ, որը ձգտում էր տիրել համայն աշխարհին: Պայքարն ավարտվեց դյուցազուն Հայկի հաղթանակով: Հայկը դարձավ Հայոց պետության հիմնադիրը և ստեղծեց հայկական օրացույցը՝ Հայոց բուն տոմարը: Նա պատվիրեց իր ժառանգներին՝ չերկրպագել ոչ ոքի՝ բացի Արարիչ աստծուց:

Ըստ հայկական հնամենի ավանդազրույցի՝ մենք հայ ենք կոչվում մեր նախնի դյուցազուն Հայկի անունով: Իսկ Հայկի ժառանգներից մեկի՝ քաջ նահապետ Արամի անունով օտարները մեզ կոչում են «արմեն», իսկ մեր երկիրը՝ «Արմենիա»:

Հայկի ժառանգներից էր **Տորք Անգեղը**: Առասպելները պատմում են նրա հայրենասիրության, անկրկնելի ուժի և քաջության մասին:

«Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» առասպելում փառաբանվում է **Հայկազուն Արայի** հավատարմությունը: Նա չի գայթակղվում այլ երկրի հարստություններով և օտար թագուհով, այլ նախընտրում է սեփական երկիրն ու հարազատ ընտանիքը:

Առասպելներում արտացոլված են հայ ժողովրդի հերոսական ոգին, նրա արդարասիրությունն ու պայքարելու կամքը:

*Վահագնի արձանի գլուխը
Կուննազենտում՝
Նեանրութի սրբավայրում*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ է սկզբնավորվել հայկական մշակույթը:
2. Հնագույն հայկական մշակույթի մասին նյութական և հոգևոր ի՞նչ վկայություններ են մեզ հասել:
3. Ի՞նչ են առասպելները:
4. Ի՞նչ գրույցներ էին պատմում մեր նախնիները Վահագն աստծո մասին:
5. Ներկայացրե՞ք «Հայկ և Բել» դիցավեպը:
6. Պատմե՞ք Արամի, Արա Գեղեցիկի և Տորք Անգեղի մասին:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Հայկական ավանդազրույցների ռը հերոսն է ձեզ առավել հոգեհարազատ: Նրանցից ո՞ւմ կուզեք նմանվել:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Առասպել, վիպերգ, սովորույթներ, ավանդապատում, Վահագն Վիշապաքաղ, «Հայկ և Բել», Հայկազուն Արա, Տորք Անգեղ

§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԻՊԵՐԳԵՐԸ

Հայոց պարմահայր
Մովսես Խորենացին
Ձեռագիր մատյան, XIV դ.

Վիպերգեր: Ի տարբերություն առասպելների՝ վիպերգերը հիմնականում իրապատում են, այսինքն՝ հիմնված են պատմական հավաստի դեպքերի վրա: Դրանց հերոսները պատմական կերպարներ են:

Մեզ են հասել «Տիգրան և Աժդահակ», «Երվանդ և Արտաշես», «Արտաշես և Սաթենիկ», «Արտաշես և Արտավազդ» և այլ վիպերգեր, որոնք ևս գրի է առել պատմահայր Մովսես Խորենացին: Դրանցում մեծարվում և փառաբանվում են սիրված արքաներն ու հերոսները, որոնց ամենաբնորոշ գծերն են բարեպաշտությունն ու հայրենապաշտությունը:

«Տիգրան և Աժդահակ»: Այս վիպերգը նվիրված է Ք. ա. VI դարի պատմական իրադարձություններին: Հայոց արքա Տիգրան Երվանդյանը դաշնակցեց պարսից արքա Կուրոս Մեծի հետ, և միասին տապալեցին Մարաստանի արքա Աժդահակին ու նրա տերությունը: Տիգրան արքային վիպերգում բնորոշ էին խոհեմությունը, հզորությունը, ամենքի նկատմամբ հոգատարությունը:

Արտաշեսի վիպերգաշարը: Առավել սիրված է եղել **Արտաշես Աշխարհակալ արքան**, որի կյանքի առանձին դրվագներ ներկայացվել են վիպերգերի տեսքով: Արտաշես արքայի մանկության և գահակալության մասին է պատմում **«Երվանդ և Արտաշես»** վիպերգը: Այդտեղ ներկայացվում է, թե շնորհիվ իր դայակ Սմբատ Բագրատունու ինչպես է նա

«Արտաշես
և Սաթենիկ»
Հեղինակ՝
իտալացի նկարիչ
Զ. Ֆուզարո

փրկվել և հետագայում Երվանդ Վերջինից խլել գահը:

Արտաշեսը ներկայանում է որպես երկիրը միավորող և շենացնող արքա: Նա պաշտպանում է Հայաստանի սահմանները թշնամիների հարձակումներից: Այդպիսի մի դրվագ է «**Արտաշես և Սաթենիկ**» վիպերգը:

Հյուսիսից ալանները (ներկայիս օսերի նախնիները) արշավում են Հայաստան: Արտաշես արքան հաղթում է նրանց՝ գերի վերցնելով նաև ալանների արքայորդուն: Այդ ժամանակ ալանների արքայադուստր Սաթենիկը Կուր գետի հանդիպակաց ափից դիմում է Արտաշեսին՝ խնդրելով ազատել իր եղբորը:

*Քեզ եմ ասում, քաջ փղամարդ Արտաշես,
Որ հաղթեցիր ալանների քաջ ազգին,
Եկ համաձայնվիր ալանների գեղաշյա դստեր՝ իմ խոսքերին,
Եվ փո՛ր այդ պատրանուն:*

*Քանզի վայել չէ, որ քենի համար դուրսագունները
Այլ դուրսագունների ժառանգների կյանքը վերացնեն
Կամ ծառա դարձնելով՝ սրբուկների կարգում պահեն,
Եվ երկու քաջ ազգերի միջև
Հավիտենական թշնամություն հաստատեն:*

*Կանաչի ոսկե սպարանջան
և սկանջողեր Ք. ա. I դարի
Հայաստանի հնավայրերից*

Արտաշեսը սիրահարվում է ալանաց հրաշագեղ արքայադստերն ու խնամախոս է ուղարկում նրա հայր-արքայի մոտ՝ խնդրելով Սաթենիկի ձեռքը: Ալանների արքան, սակայն, մերժում է՝ նշելով, որ Արտաշեսն ի վիճակի չի լինի վճարել այն մեծ գլխագինը, որը, ալանական սովորույթի համաձայն, պետք է վճարեր փեսան հարսի համար: Զայրացած նման պատասխանից՝ Արտաշեսը խնդիրը լուծում է քաջին վայել պատվախնդրությամբ:

*Հեծավ արի արքա Արտաշեսը գեղեցիկ սև ձին,
Եվ հանելով ոսկեօղ շիկափոկ պարանը,
Եվ անցնելով գերն իբրև արաթև արծիվ,
Եվ ներելով ոսկեօղ շիկափոկ պարանը,
Գցեց մեջքին ալանաց օրհորդի,
Եվ շար ցավեցրեց փափուկ օրհորդի մեջքը՝
Արագ հասցնելով քանակն իր:*

Հայոց արքան ամուսնանում է ալանաց արքայադստեր հետ: Տեղի է ունենում արքայական շքեղ հարսանիք, որի ժամանակ արքայի վրա ոսկի, իսկ հարսի վրա մարգարիտ էին շաղ տալիս: Այդ ծեսը խորհրդանշել է բարերեքության մաղթանքը նորապսակներին:

Արտաշեսն աննախադեպ ծաղկման հասցրեց երկիրը: Նրա օրոք Հայոց աշխարհում «անմշակ հող չէր մնացել»:

Արտաշեսը մեռավ քառասունմեկ տարի իշխելուց հետո: Նրան թաղեցին ոսկյա դագաղով, իսկ թաղումը դարձավ համաժողովրդական սգո արարողություն:

Արտաշեսի վիպերգերին հաջորդում է նրա որդու՝ **Արյուսվազի** վիպերգը, որն ավելի շատ հագեցած է առասպելական տարրերով:

Առասպելներից և վիպերգերից բացի՝ ժողովրդի մեջ պատմվել և երգվել են բանավոր այլ ստեղծագործություններ (աշխատանքային, սիրային, ուրախության երգեր և այլն):

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հայկական ինչ վիպերգեր գիտեք:
2. Ներկայացրե՛ք «Տիգրան և Աժդահակ» վիպերգը:
3. Ինչ գրույցներ էին պատմում մեր նախնիները Արտաշես արքայի մասին:
4. Պատմե՛ք «Արտաշես և Սաթենիկ» վիպերգի բովանդակությունը:
5. Ո՞ր վիպերգն է հաջորդում Արտաշեսի վիպերգաշարին:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վիպերգ, «Տիգրան և Աժդահակ», «Երվանդ և Արյուսաշես», «Արյուսաշես և Սաթենիկ», «Արյուսաշես և Արյուսվազ», հայրենասպաշարություն

§ 3. ՀԱՅՈՑ ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏՔԸ

Տիեզերքի մոդելը,
Ք. ա. II հազարամյակ

Իսլադի գերագույն աստծո
պաշտամունքի գլխավոր
կենտրոն Արդինի-Մուսասիրի
փաճարը. վերականգնություն

Վաղագույն հավաքալիքները: Դեռ անհիշելի ժամանակներում մարդիկ աստվածացրել և պաշտում էին երկնային մարմիններն ու երևույթները՝ արևը, լուսինը, աստղերը, կայծակը և այլն: Երկրագույն էին սրբազան համարվող լեռներն ու գետերը: Մարդիկ հավատում էին նաև, որ բնության մեջ կան անտեսանելի ուժեր՝ ոգիներ, որոնք ազդում են մարդկանց և շրջապատի վրա: Հնում հավատում էին, որ ոգիները լինում են բարի և չար:

Հայկական պետությունների դիցարանները: Հնում մարդիկ պաշտում էին բազմաթիվ աստվածությունների: Երբ ցեղերը միավորվելով ստեղծեցին առաջին պետական կազմավորումները, նրանք «միավորեցին» նաև իրենց աստվածներին: Կրոնի այդ տեսակը կոչվում է բազմաստվածություն (հայտնի է նաև հեթանոսություն անունով):

Տվյալ պետության մեջ պաշտվող աստվածների համախումբը կոչվում էր **դիցարան** (հին հայերենում «դիք» նշանակում էր «աստվածներ», իսկ «դից»՝ «աստվածների»):

Արատաայի երկրի հովանավոր աստվածն էր **Հայկը**, որ համարվում էր արարչագործ **Հայա աստծո** որդին: Հայկի անունով էր կոչվում երկնքի ամենապայծառ համաստեղությունը՝ **Օրիոնը**: Հայկական ավանդագրույցի համաձայն՝ Հայկն իր որդիների ու դուստրերի անուններով է կոչել կենդանակերպի (զոդիակի) 12 համաստեղությունները:

Բազմաստվածության դարաշրջանի ավարտից հետո Հայկը մեծարվել է իբրև մեր ազգի նախնի-նահապետ և շատ սիրված է ու մեծարվում է մինչև այսօր:

Վանի թագավորության դիցարանն արձանագրված է **Միերի դոան** վրա: Այն կազմված է եղել 35 աստվածներից և 35 դիցուհիներից: Դիցարանը գլխավորում էին երեք գերագույն աստվածները: Աստվածների հայր **Խալդին** համարվում էր երկնքի ու երկրի, տիեզերքի արարիչը: Աստվածներից բացի՝ երկրպագվում էին շուրջ 30 սրբություններ:

Վանի թագավորությունից հետո ձևավորվում է նոր դիցարան: Քրիստոնեության ընդունման նախօրյակին հայոց դիցարանը ներկայանում է հետևյալ տեսքով:

Դիցարանը ղեկավարում էր **Արամազդը**, որին պաշտում էին իբրև արարիչ երկրի և երկնքի: Նա բարօրություն, լիություն, արիություն շնորհող էր:

Չափազանց սիրված էր Մայր դիցուհի **Անահիտը**, որին մեծարում էին «Ոսկեմայր» տիտղոսով: Նա համարվում էր Հայոց աշխարհի փառքն ու սնուցողը, բոլոր բարիքների շնորհատուն, երկրի ու մայրաքաղաքի պահապան հովանավորը:

Ռազմի և քաջության աստվածն էր **Վահագնը**: Նրա կինը՝ **Աստղիկ** դիցուհին, երկնային լույսի, սիրո և գեղեցկության աստվածուհին էր, որին էլ նվիրված է Վարդավառի տոնը:

Սիրված դիցուհի էր **Նանեն**՝ մայրության և ընտանիքի պահապան դիցուհին:

Արամազդի արձանի գլուխը Նեմրոթի սրբավայրում

Մայր դիցուհու արձանի գլուխը Նեմրոթի սրբավայրում

Արեգ-Միհրի արձանի գլուխը Նեմրոսի արքավայրում

Արեգ-Միհրն արեգակի, լույսի և արդարության աստվածն էր: Հայերը երկրպագում էին նաև **Տիր** աստծուն, որը գրի և գրականության, արվեստի ու գիտության հովանավորն էր: Հայերը հնուց աչքի են ընկել հյուրասիրությամբ: Մեր դիցարանում իր տեղն ունեւ հյուրընկալության **Վանայրուր** աստվածը:

Հելլենիզմի դարաշրջանում հայոց աստվածները համապատասխանեցվել են հունականների հետ (Արամազդ-Զևս, Անահիտ-Արտեմիս, Վահագն-Հերակլես, Աստղիկ-Ափրոդիտե, Արեգ-Միհր-Հելիոս, Տիր-Ապոլոն և այլն): Սակայն օտար աստվածների ո՛չ անունները, ո՛չ էլ պաշտամունքը մեր ժողովրդի մեջ չեն տարածվել:

Հայոց հին հավատքի ամենաբնորոշ գիծն այն է, որ մեր ժողովուրդը չի պաշտել չար կամ չարագործ աստվածների: Մեր նախնիները երկրպագել են միայն բարին, լուսավորը, ընտանիքը, գիտությունը, արվեստը և այլ բարիքներ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ գիտեք պաշտամունքի վաղագույն ձևերի մասին: Թվարկե՛ք դրանք:
2. Ինչպե՞ս է առաջացել բազմաստվածությունը: Ուրիշ ի՞նչ անունով է հայտնի:
3. Ի՞նչ է դիցարանը:
4. Ո՞վ էր Արատայի հովանավոր աստվածը:
5. Ներկայացրե՛ք Վանի թագավորության դիցարանը:
6. Ի՞նչ կազմ ունեւ հայոց դիցարանը քրիստոնեության ընդունման նախօրյակին:
7. Բնութագրե՛ք հայոց հին հավատքի ամենաբնորոշ կողմը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Ուսուցչի օգնությամբ գտնե՛ք այն օրանունները, որոնք կապվում են հայոց աստված-
ների, հերոսների և սրբազան վայրերի հետ: Ի՞նչ մանրամասներ գիտեք դրանց մասին:

ՀԱՅՈՑ ՕՐԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

(ըստ Անանիա Շիրակացու)

1. Արեգ	11. Երեզկան	21. Գրգուռ
2. Հրանտ	12. Անի	22. Կուրդուիք
3. Արամ	13. Պարխար	23. Ծմակ
4. Մարգար	14. Վանատուր	24. Լուսնակ
5. Աիրանք	15. Արամազդ	25. Յրոն
6. Մազդեզ	16. Մանի	26. Նպատ
7. Աստղիկ	17. Ասակ	27. Վահագն
8. Միհր	18. Մասիս	28. Միմ
9. Չոպարեր	19. Անահիտ	29. Վարազ
10. Մուրց	20. Արագած	30. Գիշերավար

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աստվածացնե՛լ, բազմաստվածություն (հեթանոսություն), դիցարան,
Հայկ, Օրիոն, Արամազդ, Մայր դիցուհի՝ Անահիտ, Աստղիկ, Նանե, Տիր,
Վանատուր, հայոց հին հավատքի ամենաբնորոշ գիծը, Խաչի

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՔԱՅԻ
ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻ ՍԿԻԶԲԸ, ՈՐՈՒՄ ՀԻՇԱՏԱԿՎՈՒՄ ԵՆ ԳԻՅԱՐԱՆԻ
ԵՐԵՔ ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԸ

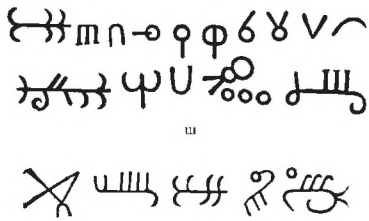
(ըստ Ագաթանգեղոսի)

Մեծ Հայքի արքայից՝

**մեծամեծներին, իշխաններին, նախարարներին, գործակալներին
և այլ մարդկանց, որոնք իմ՝ իշխանության ներքո են գտնվում,
ողջույն բոլորին միաժամանակ:**

**Թող ողջություն և խաղաղություն հասնի աստվածների
օգնականությամբ, պարարտ լիություն՝ Արի Արամազդից,
խնամակալություն՝ Անահիտ տիկնոջից,
քաջություն ամենայն Հայոց աշխարհիս՝ քաջն Վահագնից...**

§ 4. ԳՐԱՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

*Մեհենագիր
արձանագրություններ
Յուլակերտ, Մեծ Հայքի
Այրարատ նահանգ,
Ք. ա. II-I հազարամյակներ*

*Վանի թագավորության
ժամանակաշրջանի բրոնզե
թիթեղ, Ք. ա. IX դ.*

Պատկերված է Իշպուհիսի արքայի ընտանիքը՝ թագավորը, թագուհին, նրա հետևում կանգնած մանուկ արքայազն Մենուան և վերջինիս ուսուցիչը, որի ձեռքին կա գրելու սայիկ կամ տախտակ: Բոլորի անունները գրված են նրանց գլխավերում մեհենագրերով:

Պատմիչների տեղեկությունները նախաքրիստոնեական հայ գրի ու գրականության մասին: Բոլորին հայտնի է, որ հայ ժողովրդի հանճարեղ գավակ Մեսրոպ Մաշտոցը 405 թ. ստեղծել է հայկական այբուբենը: Բազմաթիվ պատմիչներ վկայում են, որ հայերը սեփական գիր և դպրություն են ունեցել դրանից շատ ավելի վաղ՝ նախաքրիստոնեական շրջանում (301 թ. առաջ):

Հույն պատմիչ Փիլոստրատոսը վկայում է, որ հայոց *Արշակ I* արքայի ժամանակ (34-35 թթ.) օգտագործվել են հայկական գրեր: Մեկ այլ հույն պատմիչ՝ 235 թ. գրված «Ժամանակագրություն» գրքում հայերին հիշատակում է սեփական դպրություն ունեցող ժողովուրդների շարքում: Ազաթանգեղոսը վկայում է ոչ միայն հայկական նշանագրերի, այլև նախաքրիստոնեական Հայաստանում դպրության Տիր աստծո պաշտամունքի մասին: Իսկ Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է, որ II-III դարերում Բարձր Հայքի Անի ամրոցում պահվում էր մեհենական պատմագրության դիվանը (արխիվը):

Նախաքրիստոնեական շրջանում մեր նախնիներն օգտագործել են ինչպես սեփական *հայալեզու*, այնպես էլ *օտարալեզու* գրեր (այսօր մենք էլ հայերենին զուգահեռ գործածում ենք ռուսերեն, անգլերեն և այլ լեզուներով գրականություն):

Հայկական մեհենագրությունը: Հայաստանում հայտնաբերված Նախաքրիստոնեական արձանագրությունների առաջին մեծ խումբը գրված է բնիկ **հայկական մեհենագրով** (մեհյանների՝ տաճարների գիր): Մեհենագրությունը մի քանի հարյուր նշաններից բաղկացած գրային համակարգ է: Այդ նշաններն ունեին պատկերների տեսք (ինչպես եգիպտական հիերոգլիֆները): Հայկական մեհենագրության ակունքները գալիս են Հայաստանի ժայռապատկերներից:

Սեպագիր սալիկ Կարմիր բլուրից, Ք. ա. VII դ.

Հայկական մեհենագրությունը մեծ մասամբ դեռևս վերծանված չէ: Լավ ուսումնասիրված է միայն Վանի թագավորության շրջանի մեհենագրությունը (չշփոթել սեպագրի հետ): Այն բաղկացած է շուրջ **300 նշաններից**, որոնք գրվել են աջից ձախ և վերից վար ուղղություններով: Գրային համակարգի լեզուն եղել է հնագույն հայերենը:

Հայաստանում կիրառված օրար գրահամակարգերը: Նախաքրիստոնեական շրջանում մեր Նախնիները ներմուծել և կիրառել են *հինգ գրային համակարգեր*: Դրանցից առաջինը խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներ են, որոնք պատկերագրեր էին: Այնուհետև Վանի թագավորության շրջանում կիրառվել է ասուրա-բաբելական սեպագիրը: Այն Հայաստանում բարեփոխման է ենթարկվել, և ստեղծվել է տեղական (ուրարտական) սեպագիրը: Նախաքրիստոնեական Հայաստանում գործածվել է երկու այբուբեն՝ հունականը և արամեականը:

Լադիներեն արձանագրություն Վաղարշապատից՝ կանգնեցված Հռոմի կայսր Կոնդրուսի (180–192 թթ.) անունից

Նախաքրիստոնեական Հայաստանում ստեղծված գրավոր մշակույթն իր բարերար ազդեցությունն ունեցավ մաշտոցյան դպրության վրա: Հազարամյակների ընթացքում ստեղծվել էր հղկված և ճոխ մի լեզու, որի հիմքի վրա Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Պարթևը ստեղծեցին հայոց դպրության ոսկեդարը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Նախաքրիստոնեական հայ գրի ու գրականության մասին ինչ տեղեկություններ են հաղորդում հույն պատմիչները:
2. Հայաստանի նախաքրիստոնեական դպրության մասին ինչ վկայություններ ունեն Ագաթանգեղոսն ու Մովսես Խորենացին:
3. Ինչ է մեհենագիրը:
4. Քանի՞ մեհենանշաններից էր բաղկացած Վանի թագավորության մեհենագրությունը, և ինչ ուղղություններով էին դրանք գրվում:
5. Քրիստոնեության ընդունումից առաջ ինչ օտար գրահամակարգեր են կիրառվել Հայաստանում:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մեհենական գիր, մեհենական պարմագրության դիվան, նախաքրիստոնեական արձանագրություններ, խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներ, պարկերագրեր, ասուրա-բաբելական սեպագիր, արամեական այբուբեն

ՓԻԼՈՍՏՐՄԱՏՈՍԸ (II-III ԳԳ.)՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԵՐՈՎ ՄԱՆՅԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Պատմում են նույնպես, որ մի անգամ Պամփյուլիայում բռնվել է մի հովազ, որի ոսկյա մանյակի վրա գրված էր հայերեն տառերով հետևյալը. «Արշակ թագավոր՝ Նյուսիա աստծուն», այսինքն՝ Նյուսիա աստծուն նվեր Արշակ թագավորից: Այս Արշակն* այն ժամանակ հայոց թագավորն էր և իր բռնած հովազը, այդ կենդանու մեծության պատճառով, նվիրել էր Գիոնիսոսին**:

* Խոսքը Մեծ Հայքի արքա Արշակ I-ի (34-35) մասին է:

** Գիոնիսոսը, ըստ հին հունական առասպելաբանության, համարվել է Ջևահ որդին, խաղողագործության աստվածը:

ՄՈՎԱՅԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ՝ ԱՆԻԻ ՄԵՀԵՆԱԿԱՆ ԳԻՎԱՆԻ (ԱՐԽԻՎԻ) ՄԱՍԻՆ

Մեզ այս բաները պատմում է Բարդաձանը*, որ Եդեսիայից էր... Որովհետև նա մեր կողմերը եկավ՝ հուսալով, թե կկարողանա որևէ հետևող գտնել վայրենի հերթա-նտաներիս մեջ, բայց երբ ընդունելություն չգտավ, մտավ նա Անի ամրոցը, կարդաց մեհենական պատմությունը, որի մեջ՝ նաև թագավորների գործերը: Նա իր կողմից ավելացրեց իր ժամանակի անցքերը, բոլորը թարգմանեց ասորերենի և ապա նրանից՝ հունարենի:

* Բարդաձանը (154-223) ասորի հեղինակ է, համարվում է ասորական քրիստոնեական մարենագրության հիմնադիրներից մեկը:

Լարիներեն արձանագրություն Արտաշատից՝ կանգնեցված Հռոմի կայսր Մարկոս Ավրելիոսի (161-180 թթ.) անունից (լուսանկարը և զմանկարը՝ վերականգնումով)

§ 5. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ասորդային երկնքի քարտեզ-
ժայռապատկերներ Սև սարից.
Գեղարքունիքի մարզ

Պատմագրություն: Օտար աղբյուրներից տեղեկանում ենք, որ Հայաստանի վաղ պետական կազմավորումներն (Արատտա, Հայասա) ունեցել են արքունի գրագրություն, ինչպես նաև արքայական արխիվներ: Դրանք, սակայն, չեն պահպանվել: Հայաստանում գտնված պատմագիտական բնույթ ունեցող առաջին արձանագրությունները վերաբերում են Վանի թագավորության ժամանակաշրջանին:

Արդեն ասվել է, որ Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է Արամագրի պաշտամունքի կենտրոն **Անի ամրոցում** գոյություն ունեցած **մեհենական պատմագրության դիվանի** (արխիվ) մասին: Մեհենական պատմություններն ի մի են բերվել Մար Աբաս Կատինայի, Օղյունյա քրմի և այլոց երկերում:

Տիգրան Մեծի մասին երկեր են գրել հույն մատենագիրները, որոնք, դժբախտաբար, մեզ չեն հասել:

Արտավազդ II արքան հիշատակվում է որպես ողբերգությունների, ճառերի և պատմական երկերի հեղինակ, որոնք հայտնի են եղել նաև Հռոմում: Իսկ Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ Հայկազունների արքայատոհմի մասին գրվել է 4 մասից բաղկացած **«Հյուսումն Պիտոյից»** չափածո երկը:

Պատմագիտական կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում հայոց արքաների թողած հունարեն և արամեատառ արձանագրությունները և հատած դրամները:

Թվաբանություն: Հին Հայաստանում գործածել են *թվաբանական երեք տեսակի հասնակարգեր*: Առաջինը մեհենականն էր, որոնցում թվերը նշվում էին կետերով, շրջանակներով ու պայմանական նշաններով: Երկրորդը սեպագիրն էր, որը թույլ էր տալիս գրել ցանկացած թիվ: Ք. ա. III դարից սկսած, ինչպես գիտենք, մեր նախնիները սկսել են կիրառել հունական և արամեական այբուբենները: Դրանց յուրաքանչյուր տառ ուներ նաև թվային արտահայտություն:

Դպրության սապրված Տիր-Ապուլոնի պատկերաքանդակը Նեմրուծի սրբավայրում

Տեղեկագրություն և օրացույց: Աստղային երկնքին վերաբերող վաղագույն գիտելիքների մասին մենք տեղյակ ենք նախնադարի պատմության բաժնից: Հիշենք ժայռապատկեր-օրացույցները, Մեծամորի աստղադիտարանը:

Հին Հայաստանի գիտական մտքի մեծ նվաճումներից էր *արեգակնային օրացույցը*: Այն բաղկացած էր 365 օրից, ուներ 30-օրյա տասներկու և մեկ 5-օրյա (տոնական) ամիս: Հատուկ անուններ ունեին և՛ ամիսները, և՛ օրերը, և՛ օրվա 24 ժամերը:

Բուն Հայոց տոմարը սկզբնավորվել է Ք. ա. 2492 թվականի օգոստոսի 11-ին: Ըստ ավանդության՝ դա այն օրն էր, երբ Հայկը հաղթեց բռնակալ Բելին:

Հայոց օրացույցը բարեփոխվել և ճշգրտվել է Արտաշես I-ի օրոք:

Այլ գիտություններ: Հին Հայաստանում զարգացած էին նաև գիտության այլ ուղղությունները: Հիշենք, որ ըստ հույն պատմիչ Քսենոփոնի՝ Տիգրան Երվանդյանն աշակերտել էր մի փիլիսոփայի, և ինքն

0.5 -	10 *	100 Ի = 1 Ի
1 Ի	11 *†	200 Խ Ի
2 Խ	12 **	300 Խ Ի
3 Խ	20 **	1000 †
4 †	30 ***	2000 Խ †
5 †	50 †† = ††	10000 * †
6 †	60 †††	14000 * † † † †
7 †	70 †*	22 000 ** † † † †
8 †	80 †**	1000000 † † †
9 1	90 †***	...

Սեպագիր թվանշանների աղյուսակ

Թվեր	Հայկական մեհենանշաններ	Եգիպտական հիերոգլիֆներ	Սեպագիր նշաններ	Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներ
1	•, °		▼	
3	••, •••, ••••, •••••, ••••••, •••••••		𐎗	
5	•••, ••••, •••••, ••••••, •••••••	 	𐎗𐎗	
10	⊙, ㄗ	∩	◀	—
100	✕, ☾	𐎑	▶	✕

Թվանշանային համակարգերը Հին Արևելքի տարբեր երկրներում

*Արևի ժամացույց
Զվարթնոցից:
Ժամացույցների այս
տեսակն առաջացել է դեռևս
նախաքրիստոնէական
ժամանակներում:*

Էլ հայտնի էր իր իմաստությամբ ու տաղանդով:

Արտաշես I-ի որդի Վրույրին Մովսես Խորենացին հիշատակում է իբրև «այր իմաստուն և բանաստեղծ», սակայն չի նշում նրա ստեղծագործությունների մասին:

Ք. ա. I դարում Լուկուլլոսի արշավանքի ժամանակ Հայաստանից Հռոմ գերի է տարվում գիտնական և հոետոր **Տիրան Հայկազնը**: Նա «իր գիտնականության շնորհիվ մեծ հարգանքի արժանացավ» Հռոմում, դարձավ Ցիցերոնի (Կիկերոնի) մտերիմներից մեկը և ղեկավարեց նրա հիմնած քերականության և ճարտասանության դպրոցը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞ր ժամանակաշրջանից են մեզ հասել պատմագիտական բնույթ ունեցող առաջին արձանագրությունները:
2. Ըստ Մովսես Խորենացու՝ որտե՞ղ է գոյություն ունեցել մեհենական պատմագրության դիվան (արխիվ): Ովքե՞ր են ի մի բերել մեհենական պատմությունները:
3. Ովքե՞ր են աշխատություններ գրել Տիգրան Մեծի մասին: Ինչ գիտեք Արտավազդ II-ի ստեղծագործությունների մասին: Ո՞ւմ մասին է «Հյուսումն Պիտոյից» երկը:
4. Հին Հայաստանում քանի՞ տեսակի թվաբանական համակարգեր են գործածվել: Ներկայացրե՞ք դրանք:
5. Ներկայացրե՞ք հայկական արեգակնային օրացույցը:
6. Ե՞րբ է սկզբնավորվել Բուն Հայոց տոմարը: Ո՞ր իրադարձությունից է սկսվում այն:
7. Ո՞վ էր Տիրան Հայկազնը. պատմե՞ք նրա մասին:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մեհենական պատմություններ, Մար Աբաս Կարինա, Օղյունյա քուրմ, «Հյուսումն Պիտոյից», արեգակնային օրացույց, տիեզերագիտություն, հռետոր, Տիրան Հայկազն, «այր իմաստուն և քանասարեղծ»

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ՝ ՕՂՅՈՒՄՊ ՔՐՄԻ ՄԱՍԻՆ

... Եվ սա մեզ հաստատապես պատմում է Անիի Օղյունյա քուրմը՝ գրողը մեհենական պատմությունների և բազում այլ գործերի, որ մենք պատմելու ենք, որին վկայում են նաև պարսից մատյանները և հայոց վիպասանների երգերը:

§ 6. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՎԵՍՏԸ

Տեսարան Տուշպա-Վանի քերդից

Երվանդաշատի միջնաքերդի ավերակները

Ճարտարապետությունը: Նախնադարի բաժնում մենք արդեն ծանոթացել ենք համաշխարհային ճարտարապետության առաջին հուշարձաններին: Իրանք ստեղծվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավում և Միջագետքի հյուսիսում:

Ք. ա. III դարից Հայաստանում սկսվում է հունականության (հելլենիզմ) ժամանակաշրջանը: Այս շրջանում հայկական և հունական մշակույթների համադրումը, փոխադարձ ներթափանցումը ապահովեց հասարակական կյանքի բուռն վերելքը:

Կառուցվեցին մեծ թվով նոր քաղաքներ ու ամրոցներ (Սամոսատ, Արշամաշատ, Երվանդաշատ, Բագարան, Արտաշատ, Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ և այլն), պալատներ, տաճարներ, դամբարաններ, հասարակական և այլ շինություններ: Պահպանված պաշտամունքային կառույցներից հատկապես աչքի են ընկնում **Նենրութ լեռան սրբավայրը, Գառնիի տաճարը, Հին Արտաշատի** շինությունները և այլն:

Քանդակագործությունը: Կոմնագենների Նենրութ լեռան սրբավայրում քանդակված են աստվածների 8-9 մետրանոց արձաններ, սրբավայրը կառուցող Անտիոքոս I Երվանդունու և նրա նախնիների պատկերաքանդակներ, թագավորության զինանշանները՝ առյուծ և արծիվ:

Իրենց բարձր արվեստով առանձնանում են *Աարդիկ դիցուհու արձանը*՝ գտնված Արտաշատից, մոր և մանկան արձանիկը՝ Ար-

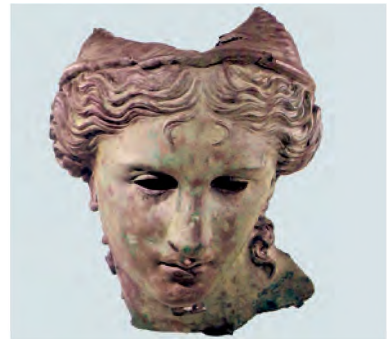
Կուննագենեի թագավորության մեծ արքավայր Նեմրուջի արևելյան հարթակը, Ք. ա. I դ. Կառուցող՝ Անրիոքոս I Երվանդակյան

մավիրից, *Անսահիր դիցուհու բրոնզաձույլ արձանի գլուխը՝ Արևմտյան Հայաստանից, որն այժմ պահվում է Բրիտանական թանգարանում (Լոնդոն):*

Արվեստի եզակի նմուշներ են Արտաշեսյան դարաշրջանի կախազարդերը: Արքայական շատ դրամներ արվեստի իսկական գործեր են հիշեցնում: Հատկապես առանձնանում են Տիգրան Մեծի և Արտավազդ II-ի դրամները: Դրանց վրա արքաների անուններից և տիտղոսներից բացի՝ պատկերված են աստվածներ, կենդանիներ և այլն:

Երաժշտությունը: Հին Հայաստանի երաժշտական մշակույթի մասին պատկերացում են տալիս հնագիտական իրերի վրա եղած պատկերները: Դրանց մեջ կան լարային, փողային, հարվածային գործիքներ:

Թատրոնը: Թատրոնը Հայաստանում սկզբնավորվել է դեռևս վաղնջական ժամանակներում: Մովսես Խորենացին տե-

Անսահիր մայր դիցուհու բրոնզաձույլ արձանի գլուխը Փոքր Հայքից

Վանի թագավորության բրոնզե պարկերարարական ծիսական փեսարանում ներկայացված են երաժիշտներ ու դերասաններ

Երաժիշտ կնոջ քանդակ՝
Էրեբունիից գտնված արծաթե
զավարթի վրա, Ք. ա. VI-V դդ.

ղեկացնում է, որ հայկական հնագույն աս-
քերը մատուցվում էին բեմականացումնե-
րի՝ *ցուցերի* ու պարերի միջոցով:

Հելլենիզմի դարաշրջանում Հայաստանում
հունալեզու թատրոններ են գործել վեր-
նախավի համար: Նման թատրոններ կային
Արուաշարում և *Տիգրանակերտում*: Դրանցում
բեմականացվում էին ինչպես հույն, այնպես
էլ հայ հեղինակների գործերը:

Թատերական կյանքի բացառիկ վկայու-
թյուն է Բակուր արքայի (160-ական թթ.)
արձայնա թասը: Այն հարուստ ձևավոր-
ված է թատերական տեսարաններով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Նախորդ դասերից վերհիշե՛ք հնագույն շրջանում հայկական ճարտարապետության մասին ձեր ունեցած գիտելիքները:
2. Ինչ է հունականությունը (հելլենիզմ): Ե՞րբ է այն սկսվել. վերհիշե՛ք նաև «Համաշխարհային պատմությունից» ձեր սովորածը:
3. Ինչ նշանավոր քաղաքներ ու հուշարձաններ են ստեղծվել Հայաստանում հելլենիստական ժամանակաշրջանում:
4. Նախաքրիստոնեական Հայաստանում ստեղծված բարձրարվեստ քանդակագործական ինչ նմուշներ գիտեք:
5. Ինչ գիտեք Հին Հայաստանի երաժշտական մշակույթի մասին:
6. Քանի՞ տեսակի թատրոն կար Հին Հայաստանում: Ներկայացրե՛ք դրանք:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Կազմե՛ք և լրացրե՛ք Հին Հայաստանի մշակույթին վերաբերող գծապատկեր՝ նշելով բնագավառները, ստեղծագործությունները կամ նմուշները:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ճարտարապետություն, դամբարաններ, հունականություն, հելլենիստական ժամանակաշրջան, Նեմրոթի սրբավայր, բարձրաքանդակներ

1. Ք. ա. IX դարում առաջացավ համահայկական առաջին թագավորությունը: Հաջորդ դարում այն դարձավ Առաջավոր Ասիայի հզորագույն պետությունը: Այն կարևորագույն դեր է խաղացել Հայաստանի պատմության մեջ:
 - *Ինչ անուններով է հայրնի համահայկական առաջին թագավորությունը: Թվարկե՞ք նրա հզոր արքաներին, ինչո՞վ են նրանք հայրնի: Ձեր կարծիքով ո՞րն էր դրա անկման գլխավոր պատճառը:*
2. Ք. ա. VII դարի վերջին Հայաստանում սկզբնավորվեց երկրորդ համահայկական պետությունը, որը հայտնի է Հայկազունի Երվանդականների թագավորություն անունով: Այն գոյություն ունեցավ մինչև Ք. ա. III դարի վերջը:
 - *Ո՞վ է նրա հիմնադիր արքան, իսկ ո՞վ է նրա անվանադիր արքան: Ինչպե՞ս է բնութագրել Տիգրան Երվանդյանին Մ. Խորենացին: Ո՞ր տերության կազմում, ինչ կարգավիճակով և որքան ժամանակ է եղել Հայաստանը Երվանդունիների օրոք: Պատմական ո՞ր իրադարձությունից հետո վերականգնվեցին Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորությունները:*
3. Ք. ա. II դարում Հայաստանում հաստատվում է նոր թագավորական հարստություն: Այս հարստության հիմնադիրը միավորեց Մեծ Հայքի հողերը, ամրապնդեց Հայոց թագավորությունը, բարձրացրեց նրա միջազգային հեղինակությունը:
 - *Ո՞ր արքայատոհմի մասին է խոսքը: Ո՞ր ճակատամարտից հետո հիմնադրվեց համահայկական երրորդ թագավորությունը: Ո՞վ սկսեց հայկական հողերի միավորումը: Պետությունը հզորացնելու նպատակով ինչ բարեփոխումներ իրականացրեց նա: Վերհանե՞ք այդ բարեփոխումների նշանակությունը: Ինչ պատվանուններով է նա հայրնի:*
4. Ք. ա. I դարի առաջին կեսը հայոց պատմության ամենափառապանծ շրջանն է: Դա կապված է Տիգրան Մեծի գործունեության հետ: Նա ստեղծեց աշխարհակալ տերություն, որը խոր հետք է թողել Հին աշխարհի պատմության մեջ:
 - *Ներկայացրե՞ք Տիգրան Մեծի աշխարհակալ տերության տրեղծման նախադրյալները: Քարտեզի վրա ցոյց տվե՞ք նրա տերության սահ-*

մանները, նորակառույց մայրաքաղաքը: Ճիշտ վարվեց արդյոք Տիգրան Մեծը՝ կնքելով Արտաշատի պայմանագիրը: Վերհանձնե՞ր Տիգրան Մեծի կերպարը:

5. Տիգրան Մեծից հետո Հայաստանում շարունակում էր իշխել Արտաշեսյան արքայատոհմը: Առաջավոր Ասիայում իշխանության համար մրցակցություն էր ծավալվել ժամանակի երեք մեծ պետությունների միջև: Այդ պայքարի արդյունքում Արտաշեսյան արքայատոհմը անկում ապրեց:

• Ո՞վ հաջորդեց Տիգրան Մեծին, ինչո՞վ է նա հայրնի: Փորձե՞ր պարզաբանել Արտաշեսյան արքայատոհմի անկման պատճառները:

6. I դարի առաջին կեսին Հայաստանում գահակալական պայքար էր ծավալվել: Գահին մեկը մյուսին հաջորդում էին դրածո թագավորները: Ի վերջո՝ հայ նախարարական դասի և ժողովրդի համաձայնությամբ հայոց գահին բազմեցին պարթև Արշակունիների ներկայացուցիչները:

• Ո՞ր տերություններն էին միջամտում հայոց գահի համար պայքարին: Արշակունիների գահակալությունը ե՞րբ դարձավ ժառանգական: III դարի սկզբներին ինչո՞ւ սրվեցին հայ-պարսկական հարաբերությունները: Նույն դարավերջին ինչո՞վ ավարտվեց ռազմաքաղաքական պայքարը մեր փարսաձաշրջանում: Տրդատ III-ը ե՞րբ վերջնականապես հաստատվեց հայոց գահին:

7. I դարում Պաղեստինում հիմնադրվեց համաշխարհային միաստվածային նոր կրոն՝ քրիստոնեությունը: Այն աստիճանաբար տարածվեց, և քրիստոնեական համայնքներ ու եկեղեցիներ հիմնվեցին Հայաստանում:

• Վերհիշե՞ր քրիստոնեության փարսաժման ընթացքը Հայաստանում: Ովքե՞ր էին Հայ առաքելական եկեղեցու հիմնադիրները: Ներկայացրե՞ր Գրիգոր Լուսավորչի գործունեությունը:

8. Համահայկական թագավորությունները նոր փուլ արձանագրեցին հայոց պետականության զարգացման գործում: Նրանք ունեին միանման պետական կառավարման համակարգ: Անցումը համադաշնությունից կենտրոնացված պետության տեղի ունեցավ Վանի թագավորության օրոք և որոշակի փոփոխություններով պահպանվեց մինչև Հայոց պատմության հին շրջանի ավարտը:

• Վանի ո՞ր թագավորը սրեղծեց կենտրոնացված պետության կառավարման համակարգ: Գժագրի տեսքով ներկայացրե՞ր Հին Հայաստանի պետական կառավարման համակարգը: Բնչ դեր էր խաղում բանակը: Թվարկե՞ր հայոց բանակի փարսաժ փառավոր հաղթանակներից մի քանիսը:

9. Հայաստանի բնակլիմայական պայմանները նպաստավոր են եղել տնտեսության զարգացման համար: Հողագործության զարգացման նպատակով կառուցվել են ոռոգման համակարգեր: Հաստատվել էին տնտեսական սերտ կապեր հարևան և հեռավոր երկրների հետ:

• *Տնտեսության ո՞ր ճյուղերն էին զարգացած Հին Հայաստանում: Հիմնականում ո՞ր երկրների հետ էին առևտրոր սանում: Նշանավոր ինչ ջրանցքներ են կառուցվել:*

10. Հին Հայաստանի հասարակությունը համահայկական թագավորությունների օրոք ձեռք բերեց որոշակի սոցիալական կառուցվածք: Հատկապես հելլենիզմի ժամանակաշրջանում հիմնվեցին բազմաթիվ նոր քաղաքներ, ավելացավ քաղաքային բնակչության թիվը:

• *Գծապատկերի տեսքով ներկայացրե՛ք հին հայկական հասարակության սոցիալական կառուցվածքը: Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՛ք հիմնադրված քաղաքները, ո՞ւմ օրոք և ե՞րբ են կառուցվել: Ներկայացրե՛ք գյուղական համայնքի բնութագիրը: Ո՞ր խավն էր կազմում հիմնական աշխատող ուժը Հին Հայաստանում:*

11. Հին Հայաստանում բարձր զարգացման էր հասել մշակույթը: Ստեղծվել են ազգային և համամարդկային նշանակության արժեքներ: Զարգացած էին գիտությունը, գիրն ու գրականությունը, ժողովրդական բանահյուսությունը, արվեստի տարբեր ճյուղերը՝ ճարտարապետությունը, քանդակագործությունը, թատրոնը, երաժշտությունը:

• *Հնագույն շրջանից մշակույթի ինչ նմուշներ են մեզ հասել: Ո՞ւմ շնորհիվ են մեզ հասել հայկական առասպելների մեծ մասը: Թ՛վարկե՛ք ձեզ հայտնի առասպելները: Գծապատկերի տեսքով ներկայացրե՛ք հելլենիզմի շրջանի հայկական դիցարանը: Գրային ինչ համակարգեր են օգտագործվել Հին Հայաստանում: Ո՞ր պարմիչներն են տեղեկություններ հաղորդել հայկական գրերի և գրականության մասին: Գիտության ո՞ր ճյուղերն էին զարգացած:*

Խորհուրդ է տրվում օգտվել նաև հայոց պատմության մասին նյութեր պարունակող համացանցային հետևյալ կայքէջերից.

armhistory.ru/
hy.wikipedia.org/wiki/
armenianhouse.org/armenian-history-am.html
giteliq.am
www.e-armenians.com

www.findarmenia.com/arm/history/freebooks.do.am
dasatu.ru
www.encyclopedia.am

- Մոտ 2 մլն տարի առաջ – մոտ Ք. ա. XII հազարամյակ** — Հին քարի դարը (պալեոլիթ) Հայաստանի տարածքում
- Մոտ Ք.ա. XII-X հազարամյակներ** — Միջին քարի դար (մեզոլիթ)
- Ք. ա. X-VI հազարամյակի կեսեր** — Նոր քարի դար (նեոլիթ)
- Ք. ա. VI հազարամյակի կեսերից – V հազարամյակի վերջը** — Պղնձի-քարի դար (էնեոլիթ)
- Ք. ա. IV-III հազարամյակներ** — Բրոնզի դար
- Ք. ա. XXVIII-XXVII դդ.** — Հայկական լեռնաշխարհի առաջին վաղ պետական կազմավորման՝ Արատտայի մասին հիշատակությունները
- Ք. ա. XXIV-XXIII դդ.** — Հայա, Սուբուր, Արմանի վաղ պետական կազմավորումների հիշատակությունը արձանագրություններում
- Ք. ա. XV-XIII դդ.** — Հայասա թագավորությունը
- Ք. ա. XIII-IX դդ.** — Նաիրի երկրի մասին հիշատակությունները ասորեստանյան արձանագրություններում
- Ք. ա. 859 թ.** — Հայկազունիների Արարատյան թագավորության (Ուրարտու) արքա Արամի անվան հիշատակությունը ասորեստանյան արձանագրություններում
- Ք. ա. մոտ 835-825 թթ.** — Սարդուրի I-ի գահակալումը
- Ք. ա. մոտ 830-ական թթ. վերջ** — Տուշպա (Տոսպ, Վան) մայրաքաղաքի հիմնադրումը
- Ք. ա. մոտ 810-786 թթ.** — Մենուայի գահակալումը
- Ք. ա. 786-764 թթ.** — Արգիշտի I-ի գահակալումը
- Ք. ա. 782 թ.** — Էրեբունի ամրոցի հիմնադրումը
- Ք. ա. 776 թ.** — Արգիշտիխինիլի քաղաք-ամրոցի հիմնադրումը
- Ք. ա. 764-735 թթ.** — Սարդուրի II-ի գահակալումը
- Ք. ա. 685-645 թթ.** — Ռուսա II-ի գահակալումը
- Ք. ա. 612 թ.** — Պարուրի գլխավորությամբ Հայկազունների թագավորության վերականգնումը
- Ք. ա. 521-331 թթ.** — Հայկազունի Երվանդականների՝ որպես սատրապների իշխանությունը Հայաստանում
- Ք. ա. 331 թ.** — Գավգամելայի ճակատամարտը և Հայաստանի անկախության վերականգնումը
- Ք. ա. մոտ 260-240 թթ.** — Շամ (Սամոս) Երվանդականի գահակալումը. Սամոսատի հիմնադրումը
- Ք. ա. մոտ 220-201 թթ.** — Երվանդ IV-ի գահակալումը
- Ք. ա. 201 թ.** — Մեծ Հայքում Երվանդական ճյուղի իշխանության ավարտը

- Ք. ա. 190 թ. — Մագնեսիայի ճակատամարտը
- Ք. ա. 189–163 թթ. — Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի, Ծոփքի և Կոննագենեի անկախացումը
- Ք. ա. 189–մոտ 160 թթ. — Արտաշես I-ի գահակալումը
- Ք. ա. 185 թ. — Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը
- Ք. ա. 160–115 թթ. — Արտավազդ I-ի գահակալումը
- Ք. ա. 115–95 թթ. — Տիգրան I-ի գահակալումը
- Ք. ա. 95–55 թթ. — Տիգրան Մեծի գահակալումը
- Ք. ա. 94 թ. — Ծոփքի միացումը Մեծ Հայքին
- Ք. ա. 94 թ. — Հայ-պոնտական դաշինքի կնքումը
- Ք. ա. 87 թ. — Հայ-պարթևական հաշտության պայմանագրի կնքումը
- Ք. ա. 84 թ. — Տիգրան Մեծի բազմելը Սելևկյանների գահին
- Ք. ա. 80–70–ական թթ. — Տիգրանակերտի կառուցումը
- Ք. ա. 69 թ. գարուն — Հայ-հռոմեական պատերազմի սկիզբը
- Ք. ա. 69 թ. հոկտեմբեր — Տիգրանակերտի ճակատամարտը
- Ք. ա. 68 թ. — Արածանիի ճակատամարտը
- Ք. ա. 66 թ. — Արտաշատի պայմանագրի կնքումը
- Ք. ա. 55–34 թթ. — Արտավազդ II-ի գահակալումը
- Ք. ա. 53 թ. — Խառանի ճակատամարտը
- Ք. ա. 30–20 թթ. — Արտաշես II-ի գահակալումը
- Ք. ա. 20–8 թթ. — Տիգրան III-ի գահակալումը
- Ք. ա. 8–5 թթ. — Տիգրան IV-ի գահակալումը
- Ք. ա. 2–1 թթ. — Տիգրան IV-ի և Էրատոյի գահակալումը
- 1 թ. — Արտաշեսյան թագավորության ավարտը
- 18–34 թթ. — Զենոն-Արտաշեսի գահակալումը
- 52 թ. — Վաղարշի և Տրդատի գլխավորությամբ պարթևական զորքի մուտքը Հայաստան
- 62 թ. գարուն — Հռանդեայի ճակատամարտը
- 65 թ. — Տրդատի մեկնումը Հռոմ
- 66–88 թթ. — Տրդատ I-ի գահակալումը
- 88–110 թթ. — Սանատրուկ II-ի գահակալումը
- 117–140 թթ. — Վաղարշ I-ի գահակալումը. Վաղարշապատ մայրաքաղաքի կառուցումը
- 185–198 թթ. — Վաղարշ II-ի գահակալումը
- 198–215 թթ. — Խոսրով I-ի գահակալումը
- 216–252 թթ. — Տրդատ II-ի գահակալումը
- 287–330 թթ. — Տրդատ III-ի գահակալումը
- 298 թ. — Մծբինի 40-ամյա խաղաղության պայմանագրի կնքումը

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ 3

ԲԱԺԻՆ I. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ I. ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՒՆԱՇԽԱՐՀԸ՝ ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔ 6
§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՒՆԱՇԽԱՐՀԻ ԼՃԵՐԸ, ԳԵՏԵՐԸ ԵՎ
ԲՆԱԿԼԻՄԱՅԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ 11
§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ 14

**ԳԼՈՒԽ II. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՒՆԱՇԽԱՐՀԸ ՈՐՊԵՍ ՄԱՐԳԿՈՒԹՅԱՆ
ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԲՆՕՐՐԱՆ** 17

§ 1. ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՊԱՐԲԵՐԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ՎԱՂ ՓՈՒԼԵՐԸ 17
§ 2. ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԶՍՐԳԱՑՈՒՄԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ 21
§ 3. ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ:
ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ 25

ԳԼՈՒԽ III. ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

§ 1. ՀԱՅԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ 29
§ 2. ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ 34

ԲԱԺԻՆ I. ԱՄՓՈՓՈՒՄ 38

ԲԱԺԻՆ II. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

**ԳԼՈՒԽ I. ՎԱՆԻ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ՆԱԽՐԻ, ԲԻԱՅՆԻԼԻ, ՈՒՐԱՐՏՈՒ, ԱՐԱՐԱՏ)**

§ 1. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ: ՏՈՒՇՊԱՎԱՆԸ՝ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ 42
§ 2. ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԶՈՐԱՑՈՒՄԸ 46
§ 3. ՎԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 50
§ 4. ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՈՒԺԵՐԻ ԴԵՄ 54
§ 5. ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ 57

ԳԼՈՒԽ II. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻՆԵՐԻ ՆՈՐ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ք. Ա. VII-VI ԴԱՐԵՐՈՒՄ 60
§ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ 64

§ 3. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ.....	68
§ 4. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ք. Ա. III ԴԱՐՈՒՄ	73
ԳԼՈՒԽ III. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	

§ 1. ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ	76
§ 2. ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ի ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ	81

ԳԼՈՒԽ IV. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1. ՏԻԳՐԱՆ II-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ: ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ.....	85
§ 2. ՏԻԳՐԱՆ II ՄԵԾԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ	88
§ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴԼԱՅՆՈՒՄԸ.....	93
§ 4. ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	98
§ 5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՈՒՍԻ ԴԵՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	102
§ 6. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԵՎ ԱՐՏԱԿԱԶԳ II-Ի ՕՐՈՒՔ	105
§ 7. ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԳԱՀԱԿԱՆՆԵՐԸ.....	109

ԳԼՈՒԽ V. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ I-III ԴԱՐԵՐՈՒՄ

§ 1. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆՑՈՒՄԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	113
§ 2. ՏՐԴԱՏ I-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ.....	118
§ 3. ՄԵԾ ՀԱՅՔԸ I ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՑ ՄԻՆՉԵՎ III ԴԱՐԻ ՍԿԻՋԲԸ	123
§ 4. «ԺԱՄԱՆԱԿ ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ».....	126
§ 5. ՏՐԴԱՏ III-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	128

ԳԼՈՒԽ VI. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ, ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿՍՈՒՈՒՑՎԱԾՔԸ

§ 1. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ.....	131
§ 2. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԱԿԸ	135
§ 3. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	139
§ 4. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԵՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ	143

ԳԼՈՒԽ VII. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ.....	147
§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԻՊԵՐԳԵՐԸ	150
§ 3. ՀԱՅՈՑ ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏՔԸ	154
§ 4. ԳՐԱՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ.....	158
§ 5. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	162
§ 6. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՎԵՍԸ	166

ԲԱԺԻՆ II. ԱՄՓՈՓՈՒՄ	169
--------------------------	-----

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	172
-------------------------	-----

Աշոտ Ադամու Մելքոնյան, Արտակ Երջանիկի Մովսիսյան
Էդուարդ Լիպարիտի Դանիելյան

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

6-րդ
ԴԱՍԱՐԱՆ

Դասագիրք հանրակրթական
հիմնական դպրոցի համար

А. А. Мелконян, А. Е. Мовсисян, Э. Л. Даниелян

ИСТОРИЯ АРМЕНИИ
6-ОЙ КЛАСС

(на армянском языке)
Учебник для общеобразовательной основной школы
Издательство «Зангак», Ереван, 2013

Հրատարակչության տնօրեն՝ Էմին Մկրտչյան
Գեղարվեստական խմբագիր՝ Արա Բաղդասարյան
Գեղարվեստական ձևավորումը՝ Արևիկ Հակոբյանի
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Նվարդ Փարսադանյան
Սրբագրիչ՝ Մերժ Մելքումյան
Քարտեզների համակարգչ. մշակումը՝ Գրիգոր Բեգլարյանի

Հեղինակային բոլոր իրավունքները պաշտպանված են:

Դասագրքում օգտագործված են լուսանկարներ Աշոտ Մելքոնյանի, Արտակ Մովսիսյանի, Սամվել Կարապետյանի և «Զանգակ» հրատարակչության արխիվներից:

ISBN 978-9939-68-191-7

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Ծավալը՝ 11 տպ. մամուլ, 14,19 պայմ. մամուլ:
Տառատեսակը՝ «Ապետ»: Տպաքանակը՝ 17 000: Պատվեր՝ N 01/Հ-13

«ԶԱՆԳԱԿ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23 25 28
Հեռապատճեն՝ (+37410) 23 25 95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am
Էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am, www.dasagr.am